

Кирк бешинчи фасл. Юнусхоннинг Султон Абусаид мирзо кошидан иккинчи марта кайтиб келиши баёни.

Юнусхон Султон Абусаид мирзо кошидан Мўғулистонга иккинчи дафъа кайтиб келгач, мўғул амирлари тагин унинг атрофига жам бўлишди. Бир мунча муддат у Мўғулистонда яшади, Еттиканд унинг доимий турар жойи бўлиб колди. Бирок у Эсан Бугахон эгалик килган манзилларга кадам босолмади. Эсан Бугахон ва амир Саид Али вафот этишгач, хонлик Дўст Мухаммадхонга тегди. Мухаммад Хайдар мирзо билан Сонсиз мирзо ўртасида, зикр этиб ўтилганидек, душманлик пайдо бўлди ва Мухаммад Хайдар мирзо Оксувга, Дўст Мухаммадхон хузурига, Сонсиз мирзо эса Юнусхонга мадад сўраб боришди. Шу тарика Юнусхоннинг кучи кўпайди.

Ўша кунлари Юнусхон бир неча маротаба Кошгарга борди, бирок мўғул амирлари Кошгарда тўхташмагач, хар гал у кетишга мажбур бўлаверди. Бир неча бор шундай бўлди. Бу карама-карши воқеалар баёни устида муфассал тўхталсак, тасвир беҳад чўзилиб кетади. Гапнинг лўндаси шуки, Юнусхон хамиша шаҳарда, уйларда яшашни хохларди, лекин мўғул амирлари ва лашкар шаҳардан кочишарди, шу боисдан хон Мўғулистонда яшашга мажбур бўлган.

Сонсиз мирзо ўлгач, Мухаммад Хайдар мирзо Юнусхон билан иттифок тузишга ҳаракат килди. Шу орада Дўст Мухаммадхон ҳам ўлди. Юнусхон Оксувда пайдо бўлди-да, Дўст Мухаммадхоннинг барча кишиларини ўзига бўйсундирди. Дўст Мухаммадхоннинг ўгли Кебек султон Ўғлонни айрим меҳрибон одамлари ўғирлаб, Турфонга олиб кетишди. Юнусхон Оксувда колмокчи бўлди, негаки Мўғулистонга нисбатан Оксув кўпроқ шаҳарга ўхшаган, лекин агар бу ерда колсам, одамлар Кебек султон Ўғлонга ўтиб кетишади, бу мўғулларнинг юриш-туришидан билиниб турипти, деган фикрга бориб, хон барча одамларини олди-да, Мўғулистонга кетди.

Ўша пайтда Мўғулистонга Эсан Тойшининг ўгли Амасанжи Тойши келган эди, улар хакида Увайсхон ҳаёти баёнида эслатган эдик. Унинг келишининг сабаби бундай бўлган. Айтиб ўтганимиздек, Эсан Тойши хоннинг жони бадалига Увайсхоннинг синглиси Махтум хонимга уйланди. Махтум хоним Эсан Тойшидан икки ўғил, бир киз кўрди. Увайсхон синглисини эрга бераётиб, куёвини исломга киргизган, Махтум хонимни мусулмончилик удумлари бўйича узатган бўлиб, Махтум хоним ўз фарзандларини мусулмон қилиб, ўғилларига Иброҳим ва Илёс деб исм қўйган. Кизини юқорида айтилган амир Каримбердининг ўгли Кодирберди мирзога узатган. Гапнинг пўсткаллasi шуки,

мусулмончилик туфайли Иброҳим Ўнг ва Илёс Ўнг билан Амасанжи Тойши ўртасида кураш бошланди. Амасанжи улардан кочиб, уч юз минг киши билан Мўғулистонга келди, яна юз мингтадан киши Иброҳим Ўнг ва Илёс Ўнг билан қолишди. Охири улар билан калмок хони ўртасида душманлик пайдо бўлиб, улар калмок хонидан кочиб, кирк мингтадан лашкар билан Хитойга қелишди.

Ака-укалар орасидаги қелишмовчилик Дўст Муҳаммадхоннинг ўлиmidан олдин бошланди. Дўст Муҳаммадхон 873 (1468-69) йилда вафот этган бўлса, Иброҳим Ўнг билан Илёс Ўнг Хитойга 910 (1504-1505) йилда кетишди. Иккови ҳам Хитойда вафот этишди. Иброҳимдан Бобулай исмли бир ўғил қолган бўлиб, унинг авлодлари ўша жойларда ҳозир ҳам яшашади, ўша қавмнинг номи ҳам унинг номи билан «бобулай» деб аталади. Мансурхон Хитойга бостириб борганда шу қавм билан урушган. Бу Мансурхон ҳақида сўз юритилганда баён қилинади.

Амасанжи Тойши Иброҳим Ўнг ва Илёс Ўнгдан ажралиб, Мўғулистонга келди. Юнусхон ҳам мўғулларни Оксудан қўчириб, Мўғулистонга келди. Ила дарёси яқинида бўлган жангда Юнусхон енгилди. Мўғул амирларининг қўпчилиги ўша жангда шахид бўлишди ва калмоқларнинг босқинчилиги туфайли бутун мўғул улуси Туркистонга кетди. Туркистон ҳудудида, Сайхун дарёси бўйидаги Қаротўқай деган жойда қишлашди.

Буруж Ўғлон Туркистонга, кейин мўғулларга ҳужум қилди, бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз.

Кирк олтинчи фасл. «Зафарнома»дан: Бу фоний оламда содир бўлган кизикарли воқеалар. Юнусхоннинг тахтга чиқиши ва Буруж Ўғлон ибн Абулхайрхон ўзбекнинг ўлдирилиши баёни.

855 (1451-1452) йилда Чингизхон ўғли Жўжихоннинг юрти Дашти Қипчоқда Жўжи наслидан Абулхайрхон подшоҳ бўлган. Ўша даврда ул юртларда унингдек буюқ подшоҳ бўлмаган. У вафот этгач, одамлари ўртасида бошбошқоқлик бошланди ва қўплари Қирайхон билан Жонибекхон қозоқлар тарафга ўтиб кетишди, бу ҳақда юқорида тўхталган эдик. Қирайхон ва Жонибекхон ҳамда Абулхайрхоннинг ўғиллари ўртасида аввалдан қаттиқ адоват ҳуқм суриб қолган. Шу сабабли Абулхайрхоннинг ўғиллари мўғул хонларига душманлик қўзи билан қарашган, негаки мўғул хонлари Қирайхон билан Жонибекхонларга қомийлик қилишган. Абулхайрхоннинг вафотидан сўнг унинг ўғиллари ва тобе қишлари Абулхайрхоннинг қатта ўғли Буруж Ўғлон атрофига тўпланишган. Негаки Қирайхон билан Жонибекхонлар қучайишган бўлиб, Буруж Ўғлон улардан ўзини тортиб, Туркистон атрофларида турган. Мўғулларнинг Туркистонга қелганини эшитиб ҳамда Юнусхоннинг Қаротўқайда эканлигини аниқлаб, Буруж Ўғлон хон қароргоҳига ҳужум қилган. Иттифоқо ўша қуни Юнусхоннинг барча одамлари Сайхун дарёсининг нариги қирғоғида овда бўлишган. Туш пайти Буруж Ўғлон муздан ўтиб қелса, хон қароргоҳи бўм-бўш бўлган. Унинг лашқари бор-йўғи йиғирма мингта бўлган. Буруж Ўғлон аскарлари қароргоҳга ўрнашиб олишиб, эгасиз уйнинг ҳўжайинига айланишган. Буруж Ўғлон хон ўрдасини эгаллаган ва унинг бутун нарсаларини талаб қўлга қиритишга қиришган. Ҳар бир жангчи уйларга қириб шундай иш билан машғул бўлган. Юнусхонга бу ҳабар етганда у овда бўлган. Хон овни ташлаб, ҳатто лашкар жамлаб ҳам ўтирмай, қароргоҳга жўнаган. У дарё соҳилига етган, дарё муз билан қопланган, ўрда

эса нариги сохилда бўлган. Хон ўзи сурнай чалишни биларди. Хеч ким хончалик сурнай чала олмас эди. Хамма хон сурнайнинг овозини таниган. Хон олти киши билан келган. Улардан бири байроқдор бўлган. Хон сурнай чала-чала дарёдан ўтган. Уйларни эгаллаб олган ўзбекларнинг хар бирини аёллар дархол тутиб олишган.

Буруж Ўғлон сурнай овозини эшитиб, байроқ кўтарган олти кишининг келаётганини кўргач, жойидан иргиб туриб отга минмокчи бўлган, бироқ унинг отбокари ва отини чўри аёллар тутиб олишган, аёллар ҳам уйдан югуриб чиқишиб, Буруж Ўғлоннинг ўзини ҳам тутишган. Шу лахзада хон етиб келиб, дархол бошини кесиб, найзага санчинглар, деб буюрган. Йигирма минг ўзбекдан кутулиб кетгани кам бўлган. Хон уларни енгиб, ўз қароргоҳига ўрнашган. Эртасига лашкар жамлангач, уларнинг изидан тушган.

Абулхайрхон султонларининг тирик қолганлари таркалиб кетишган, улар ҳақида турли фаслларда алоҳида сўз юритамиз.

Кирк еттинчи фасл. Шайх Жамол билан боглик воқеалар ва Юнусхоннинг унинг кўлига асир тушганининг баёни.

Юнусхон киши Қаротўқайда ўтказиб, баҳорда Тошқандга келди. Тошқандда Султон Абусаид мирзонинг амирларидан бири Шайх Жамол Хар исмли амир бор эди. Ўша пайтда Султон Абусаид мирзо Ироқда вафот этган, Хиротдаги ҳокимият Султон Хусайн мирзо кўлида, Самарқанд эса Султон Аҳмад мирзо ибн Султон Абусаид мирзо кўлида, Хисор, Қундуз ва Бадахшон Султон Маҳмуд мирзода, Андижон ва Фарғона Султон Абусаид мирзонинг навбатдаги ўғли Умаршайх мирзо кўлида қарор топган эди. Бу уч мирзоларнинг барчасини Юнусхон ўзига қуёв қилди, уларнинг ҳаётлари фурсати билан баён қилинади. Қискаси, ана ўша, Султон Абусаид мирзонинг амирларидан бири Шайх Жамол Хар Тошқанд ҳокими бўлган, ўзини Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзога тобе ҳисоблаган, бироқ унга қеракли даражада итоат қилмаган.

Юнусхон Тошқанд тарафга келди. У яйлов қидириб, Мўғулистонга қаролмади, ўзи енгилган қалмоклардан қўрқди. Хон ва эслатиб ўтилган мирзолар ўртасидаги ишонч ҳамда оталик ва ўғиллик муносабатлари туфайли улар ҳеч бир ҳавотирликсиз қарор қилди қилиб туришарди.

Бу сафар ҳам хон Тошқанд тарафига ҳеч бир эҳтиёткорликларсиз қалаверди. Хоннинг хизматида бўлган мўғуллар ҳуфиёна одам жўнатиб, Шайх Жамол Харни хонга қарши қиж-қижлашди. Қўп режаларни қўнғлига тугиб, Шайх Жамол қўё хонга иззат-иқром қўрсатмокчи бўлгандек унинг истикболига қўрди. Шайх Жамол хонга яқинлашганда, хон ёнидаги одамлар Шайх Жамол томонга қетишди. Хон ёлғиз қолди. Бу одамлар қайқа қетишди, деб у қимдан сўрамасин, ҳамма: «Шайх Жамолни қутиб олишга қетишди» деб қавоб беради. Шайх Жамол хоннинг байроғи ва ногорасига яқин қолди, аммо қотдан қушмади. Ўша пайтда хоннинг ёнида ҳеч қим йўқ эди. Шайх Жамол хонни қутишга одам қўборган ва уни қутиб олишган. Эҳтимол, ўз мулозимлари қутишқандир. Шундай қилиб Шайх Жамол Хар Юнусхонни қосонгина қўлга олиб, қамаб қўйди. У бир йил қамокда ётди. Қутун мўғул улуси Шайх Жамол қўлида қолди.

Хоннинг хотини, қарзандларининг қосаи Эсан Қавлат бегим, у ҳақда юқорида ҳам қўхталган эдик, ўша пайтда Султон Аҳмад мирзога узатилган Мехр Нигор қонимнинг ва Умаршайх мирзога узатилган Қутлук Нигор қонимнинг қосаи эди. Ана шу Эсан Қавлат

бегимни, иккита маликаларнинг онасини, Шайх Жамол Хар (эшак) ўзининг энг якин кишиларида бирига тортик килди. Бунга бегимга маълум килганларида, у ҳеч бир эътироз билдирмаган, аксинча, индамай рози бўлган. У одамнинг оти Хожа Камол Калон бўлган. Унга бегимнинг рози бўлганини айтишган, у хурсанд бўлиб, кечаси бегим ёнига келган.

Хожа Камол Калоннинг мулозимлари ташкарида туришган, ўзи ичкарига кирган. Бунгача у чўриларига, «Агар у ёлғиз ўзи кирса эшикларни маҳкам бекитиб тутиб олинглар, деб тайинлаган. Чўрилари эшикларни маҳкамлашганини билгач, бегим чўрилари билан бирга Хожа Камол Калонга ташланиб, ушлаб олишган-да, пичокча ва дук санчиб-санчиб ўлдиришган. Эрталаб мурдани ташкарига чиқариб ташлашган. Одамлар мурдани кўргач, бориб воқеани Шайх Жамол Харга билдиришган. Шайх Жамол бегим хузурига одам юбориб, тушунтириб беришини сўраган; Бегим: «Мен Юнусхоннинг хотиниман, Шайх Жамол Хар мени бошқа одамга тортик килди. Бу иш Мухаммад шариатида ва мусулмончиликда равоми? Хожа Камол Калоннинг ифлос кўли менинг пок этагимга тегмасин», деб уни ўлдирдим. Шайх Жамол Хар ҳам энди мени ўлдирсин» дейди. Шайх Жамол бегимга ҳадсиз-хисобсиз офаринлар айтиб, уни иззат-икром билан хон ёнига жўнатган.

Хон камалганидан сўнг бир йил ўтгач, амир Каримберди дўғлатнинг жияни амир Абдулқуддус, бир гуруҳ одамлари билан тил бириктириб, Шайх Жамолга хужум килди, уни ўлдириб, бошини Юнусхонга олиб келди. Хонни камокдан озод килди. Аввал Шайх Жамолга кетиб қолган мўгул амирлари Юнусхонга бош эгиб келишди ва: «Итоат этмаганимизнинг сабаби шуки, хон бизни шаҳар ва вилоятларда яшашга ундайди, биз шаҳар ва вилоятларда яшашга одатланмаганимиз» дейишди. Хон ҳам ўз қилмишидан пушаймон бўлди ва бундан буён шаҳар ва вилоятларни орзу қилмаслигини айтди. Бу воқеа содир бўлган вақт шундай битилган «Абдулқуддус келди эшак (хар)нинг бошини олиб». Ушбу тарих жумбоқ тарзида тузилган, яъни «Хар» сўзининг биринчи ҳарфи «Абдулқуддус» сўзига қўшилса, ҳарфларни сонлар билан белгиланса, тарих ҳисоби хижрий саккиз юз етмиш етти, милодий 1472-1473 бўлади.

Кирк саккизинчи фасл. Шайх Жамол Хар ўлдирилгач, Юнусхон билан Мовароуннахр шохлари ўртасида бўлиб ўтган воқеалар баёни.

Юнусхон хонлик тахтига қайтадан ўтиргач, барча мўгуллар ва амирлар бундан кейин уларни шаҳар ва вилоятларда яшашга ундасликка сўз беришини сўрашди, чунки барча низою қелишмовчиликларнинг сабаби шунга бориб тақалган эди. Хон сўз беришга мажбур бўлди ва Мўғулистонга келди. Амасанжи Тойши ва калмоқлар ўз юртларига кетишди ва Мўғулистон калмоқлардан ҳалос бўлди.

Юнусхон Мўғулистонда бир неча йил бўлди, ҳеч қачон шаҳар ва унинг уйларини орзу қилмади, шу тариқа мўгул халқи хонга яхши муносабатда бўлиб, доим итоат қилди. Мухаммад Хайдар мирзо Қошгарда эди ва доимо хонга итоат қилишни ўз бурчи деб билди. Хон ҳам унга нисбатан хонлик меҳрини кўрсатиб, оталарча ғамхўрлик қилди. Мўғулистон ва Қошгарда тинчлик ва хотиржамлик ҳукм сурди.

Юнусхон Мўғулистонга келгач, Дўст Мухаммадхоннинг ўғли Кебек султон Ўғлонни Турфонга олиб кетган мулозимлари уни ўлдириб, бошини Юнусхонга олиб келишди.

Гарчанд Кебек Султон хоннинг душмани бўлса-да, биродарлик юзасидан унга аза тутиб, унинг котилларини жазолашни буюрди. Хоннинг энди бошка ҳеч қаерда ракиблари қолмади.

Юнусхон Буруж Ёғлонни ўлдиргач, катта кизи Меҳр Нигор хонимни Султон Абусаид мирзонинг ўғли Султон Аҳмад мирзога узатди. У илгари шундай деган: «Султон Абусаид мирзо мўғуллар билан теурийлар орасидаги душманликни дўстликка айлантирди, мен эса шу дўстликни қариндошликка айлантираман. Агар киз фарзандим бўлса, Султон Абусаид мирзонинг ўғлига бераман». Султон Аҳмад мирзо умрининг охиригача Меҳр Нигор хоним унинг ҳарамида қолди. Меҳр Нигорхоним ҳаётининг баёни ушбу «Тарих»нинг иккинчи қитобида келтирилади.

Шайх Жамол ўлдирилгандан кейин 880 (1475-1476) йилда Мўғулистонга келгач, Юнусхон иккинчи кизи Қутлуг Нигор хонимни Султон Абусаид мирзонинг ўғли Умаршайх мирзога берди. Хон билан Умаршайх мирзо ўрталарида шундай самимият бўлганки, бунақаси ҳатто ота-ўғил ўртасида ҳам қам учрайди. Умаршайх мирзо бир неча марта Мўғулистонга бориб, у ерда бир-икки ойлаб қолган. Баъзан у хонни Андижонга қорлар, хон ҳам бир-икки ойлаб Умаршайх мирзо қонадониди турган. Ўша қонлари Умаршайх мирзо хонни Самарқандга юриш қилиб, Самарқанд тахтини Султон Аҳмад мирзодан, хоннинг катта қуёвидан қортиб олишга ва уни Умаршайх мирзога беришга тинмай гиж-гижлаган. Лекин хон рози бўлмаган. Бу орзунинг ҳабари Султон Аҳмад мирзога етгач, у ҳар гал Умаршайх мирзога қарши қўшин қортишга уринган. Умаршайх мирзо хонга қўмақ сўраб қурожаат қилган. Хон қелганда, Умаршайх мирзо унга ўз қилоятларидан баъзиларини берган. Шу қоисдан Султон Аҳмад мирзо ақасига қарши юриш қилолмаган. Бу ҳолат бир неча марта қаторланган.

Охири шундай бўлдики, хон ҳар қишда Андижонга қелар, мўғул улуси Мўғулистонда қоларди. Хон эса ўзига яқин қизматқорлари билан Андижонга қеларди. Умаршайх мирзо ўз қилоятларидан хонга маъқул бўлганини унга қерарди. Баҳор қелгач, хон Мўғулистонга қетарди, Мирзо эса яна ўз қилоятининг эқаси бўлиб қолаверарди. Бир гал Умаршайх мирзо ақаси Султон Аҳмад мирзодан ҳавфсираб, Юнусхонни қорлаб, унга Ақсини берган. Хон Ақсида қишлашга қазм қилган. Бу ҳақдаги ҳабар Султон Аҳмад мирзога етгач, у юришни бекор қилган.

Умаршайх мирзо Султон Аҳмад мирзонинг ҳужум қилмаслигидан хотирқам бўлгач, хоннинг Ақсида ўтириши унга алам қилди. Чунки Ақси Фаргона қилоятидаги энг катта шаҳар бўлиб, шаҳарларнинг онаси ҳисобланарди. Шу сабабдан у Юнусхонга қарши қўзғалди ва Тақа Секретқу деган қой қўприги яқинида қанг бўлди. Хон мирзога қанча насиҳатлар қилмасин, қойдаси бўлмади. Охири қанг қилишди ва Мирзо енгилди. Мирзони тутиб қолаб, хон қошига олиб қелишди. Хон ўрнидан туриб, унинг ёнига қорди-да, қўлларини еқди. Дарқол Мирзога совға-қоломлар қериб: «Тезроқ орқангга қайт, ўз одамларинг орасида ҳам тартибсизлик бошланмасин тагин, мен ҳам изингдан уйингга қораман» деди-да, Андижонга қўнатиб юборди.

Умаршайх мирзо Андижонга қетгач, хон мўғул улусига Мўғулистонга қетишга руқсат қерди, ўзи эса оиласи ва бир неқта яқинлари билан Андижонга қорди. Икки ой Умаршайх мирзо қонадониди меҳмон бўлди ва улар ўртасидаги қелишмовчилиқлар барқам топди. Бошқа сафар Мирзо хонни қорлаб Марқилонни қерди. Хон Марқилонда қайтида у ерга нақшбандия тасаввуф тариқатининг ақосчиларидан бири, Ҳақ йўлини танлаган, бандаларга қидоят йўлини қўрсатадиган қиблақохи Ҳазрат Қожа Носириддин Убайдуллох (Аллох қўрини нурафшон қилсин), Умаршайх мирзо билан Султон Аҳмад

мирзолар ҳамда хон орасида яхши муносабатларни йўлга қўйиш мақсадида ташриф буюрди.

Ишончли одамлардан қўп бора эшитганим борки, Эшон хазратлари (Илохо гўрлари нурга тўлсин) Маргилонга келганларида барча мўғуллар ва бошқа одамлар ул зотнинг истикболига чиқишди. Эшонга беҳад эътиқодлари ва хурматлари туфайли мўғуллардан бирор киши ҳам унинг дуосини олиш имконидан четда қолмади. Эркақлар ва аёллар гурас-гурас келишди. Улар узокданок отдан тушиб, отларини бир чеккага боғлаб, ерга бош қўйганча йўл чеккасида тўхташарди. Эшон хазратлари олдиларидан ўтиб кетганлари захоти одамлар ўша йўл тупроғини олиб қўзларига суришарди. Юнусхон Эшонни кутиб олишга ёлғиз ўзи борди. Эшон яқинлашганда хон отдан тушди-да, отини бир жойга боғлаб, лаъл товоқдай юзини қора тупроққа қўйиб турди. Эшон хазратлари яқинлашиб келганларида Эшоннинг хонни танийдиган муридларидан бири: «Мана шу Юнусхон бўлади» деди. Эшон хазратлари изтироб билан отдан тушиб, хоннинг бошини ердан қўтариб, уни дуо қилдилар. Мен фақир банда маҳдуми иршод Муҳаммад Қози хазратлари (Аллох уни раҳмат қилсин)дан эшитиб эдимки, Эшон хазратлари Маргилонга келганда айтган эканлар: «Мен Юнусхонни мўғул деб эшитганим ва мўғулларни соқолсиз, қилиқларини саҳройилардек тасаввур қилар эдим. Аммо хонни қўрганимда фикрим ўзгарди. У соқолли, хуштавозе, хушмуомала, очик чехра киши экан. Бундай назокатли ва зукко муомалали киши қам топилади. Бундай киши донишманд Мирзо Улуғбеккача ва ундан кейин ҳам бўлмаган». Қисқаси, Эшон хазратлари хонни қўргач, атроф-теварақдаги подшоҳларга киши ва хат жўнатиб: «Мен Юнусхон-мўғулни қўрдим, бундай хонга тобе қилишларни қул қилиб бўлмайди, улар мусулмонлардир» дея тайинлаганлар. Шундан сўнг Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳеч қим мўғулларни бошқа қофирлардек қул сифатида сотмаган ва сотиб олмаган.

Қирқ тўққизинчи фасл. Муҳаммад Хайдар мирзонинг Қошғардаги ҳукмронлиги баёни.

Амир Саид Алининг ўғли Қонсиз мирзо вафот этгач, Қошғарда амир Саид Алининг қичик ўғли Муҳаммад Хайдар мирзо ҳукмронлик қила бошлади, бу ҳақда айтиб ўтилди. Муҳаммад Хайдар мирзо Қошғарга қелиб, Дўст Муҳаммадхон ўлгач, Юнусхон мўғул улусини Мўғулистонга олиб кетди ва у ерда Буруж Ўғлон ҳамда Шайх Жамол Хар билан боғлиқ воқеалар бўлиб ўтди, бу ҳақда ҳам тўхталдик. Шундан сўнг, Юнусхон мўғулларнинг истак-хоҳишларини деб шаҳар ва вилоятларда яшашдан воз кечди. Муҳаммад Хайдар мирзо ҳам Қошғарда туриб хонга итоат қилди, хон ҳам унга ўз ўғлидек қаради.

869 (1464-1465) йилдан то 885 (1480-1481) йилгача Муҳаммад Хайдар мирзо Қошғарда тинчлик ва роҳат-фароғатда қун кечирди. Унинг Қошғардаги ҳукмронлик даври ҳаммаси бўлиб йигирма тўрт йилни ташкил этади, шундан ўн олти йилида у мустақил бўлган, қолган йилларда тобе бўлган.

Эллингинчи фасл. Абобакр мирзо ҳукмронлиги ва ҳаётининг ибтидоси баёни.

Сонсиз мирзо оламдан ўтгач, Дўст Мухаммадхон Ёркандга келди ва Сонсиз мирзонинг хотинини ўз никоҳига олди. Сонсиз мирзонинг катта ўгли Абобакрни ўзи билан Оксуга олиб кетди. Бироз фурсат ўтгач, хон унга синглиси Хусн Нигор хонимни берди. Бирок Абобакр мирзо Дўст Мухаммадхоннинг бетайинлиги туфайли кочиб, Кошгарга, амакиси Мухаммад Хайдар мирзо қошига кетди. Дўст Мухаммадхон унинг изидан Кошгарга Хусн Нигор хонимни ҳам жўнатди, бу ҳақда юқорида зикр қилинди.

Абобакр мирзо Мухаммад Хайдар мирзо хизматида бўлган вақтда у шижоатли ва саховатли, табиатан беҳад жасур ва баходир йигит эди. Унинг бўйи шу қадар узун бўлганки, агар у юзлаб пиёда одамлар орасида келаётган бўлса, уни кўрган одам, отлик гумон қилган. Мухаммад Хайдар мирзонинг ота-боболари подшоҳ ўтган бўлса-да, яхши жангчининг кадрили билмади. Амир Саид Али саксон йиллик умри давомида атрофига тўплаган эътиборли амирлар ва лашкарбошиларнинг кўпи Мухаммад Хайдар мирзо даврида ўлиб кетишди, тирик қолганлари ҳам бирон бир ишни бажаришга қодир бўлишмади. Ўша лашкарбошилар ва амирларнинг ўғиллари ҳамда набиралари Мухаммад Хайдар мирзога ўзларини яқин тутишмади. Амирларнинг барча ўғиллари ва набиралари Абобакр мирзога хизмат қилишни хошлашди. Бу воқеаларнинг тарихи узун. Колаверса, у пайтда яшаган одамларни ҳозир йигирма йиллик муддат ажратиб туради, улардан деярли ҳеч ким қолмаган, ўша даврда маълум бўлган воқеалар ҳам қарама-қарши фикрлар ичида аралашиб, унутилиб кетган.

Шундай қилиб, Абобакр мирзо Мухаммад Хайдар мирзодан қочиб, Ёркандга борди ва Ёрканд ҳокимига аллақандай ёрлик кўрсатиб, хийла билан Ёркандни эгаллади. У Мухаммад Хайдар мирзо қошига одам юбориб, унга итоат этишини маълум қилди. Мухаммад Хайдар мирзо ҳам унинг узрини қабул қилди.

Абобакр мирзо хизматида амирларнинг ўғиллари ва йигитларидан уч минг киши жам бўлди. Бу орада унинг Кошгардаги укаси Умар мирзо ҳам акаси ёнига келди. Икки ака-ука биргаликда ўша жойларни эгаллаш учун ҳаракат қилишди. Улар Хўтанни эгаллашни режалаштиришди ва шунга тайёргарлик кўришди. Модомики гап шу мавзуга келган экан, шу ўринда Хўтан ҳамда унинг ҳуқмдорлари ҳақида тўхталишга тўғри келади.

Эллик биринчи фасл. Хўтан мирзоларининг баёни.

Хўтан – машрик заминнинг энг машхур шаҳарларидан бири. Хўтаннинг тарихий битикларда ва бошқа китобларда мавжуд тўлиқ тасвири иккинчи китобда келтирилади. Дўғлат қавмининг ҳукмронлиги амир Худойдод (Аллоҳ уни раҳматида олган бўлсин)га ўтгач, баён қилиб ўтилганидек, дўғлатларга тегишли барча ер-мулкларни у ўғиллари ва ака-укаларига мерос қилиб берди. Чунончи, Кошгар ва Ёркандни кичик ўгли Саид Аҳмад мирзога берди. Амир Худойдоднинг Илёсшоҳ ва Хизршоҳ исмли иккита туғишган укалари бўлган. Илёсшоҳга Оксувни, Хизршоҳга Хўтанни берди-да, иккаласини ҳам Саид Аҳмад мирзога, уларни ўша ўринларга тайинлаш ва бўшатиш ҳуқуқларини ҳам Саид Аҳмад мирзо ихтиёрига топширди. Иккала ака-укалар, бошқа мулозимлар сингари, ҳар йили мирзо хизматида қелиб, ундан руҳсат теккач, ўз вилоятларига кетишган. Амир Саид Али Оксувни Эсан Бугахонга берган вақтда, Эсан Бугахон хизматида Илёсшоҳнинг набираларидан бири, тагин Илёсшоҳ исмли йигит бўлган, Дўст Мухаммадхон даврига Оқсув қалъаси унинг ихтиёрида сақланган. Амир Саид Алидан кейин Хўтанда Хизршоҳ

мирзо авлодларидан иккита ака-ука ўтиришган, бирининг исми Хонназар мирзо, иккинчисиники Кулназар мирзо бўлган.

Хонназар мирзо куч-кудрати жихатидан ўзини Абобакр мирзога, хатто амир Саид Алига тенг тутарди. У мустакилликка талабгор бўлган ва кадимдан сакланиб келган Кошгарга тобеликдан бош тортган, аксинча, уларни ўзига итоат килдиришни истаган.

Абобакр мирзо Мухаммад Хайдар мирзодан Хўтанни бўйсундиришга рухсат сўраган, чунки Хонназар ва Кулназар Кошгарга итоат қилишдек ота мерос мажбуриятдан бош тортишган.

Мухаммад Хайдар мирзо ҳам улардан ранжиган, шунинг учун нафакат рухсат берган, балки ўзи ҳам бу ишга ундаган. Абобакр мирзо хотиржам Хўтан ишлари билан шугулланишга киришган.

Хонназар мирзо темирдан бир асо килдирганки, бошка киши уни икки кўли билан кўтарган. От хам, сигир хам, ниманики шу асо билан урса, албатта йиқилган. Унинг укаси Кулназар мирзо эса гоятда юмшок, камсукум йигит бўлган. Ана шу икки ака-ука тахтга даъвогар бўлишган.

Эллик иккинчи фасл. Абобакр мирзонинг Хўтанни олиши ва Хўтан мирзоларининг йўк килиниши баёни.

Абобакр мирзо Хўтанни олмокчи бўлиб юрган кунларда Умар мирзо у билан бирга эди, унга акасининг килаётган иши ёкмай, унга карши чикмокчи бўлди. Буни Абобакр мирзо билиб колгач, бир йўлини килиб уни тутиб олиб, кўзини кўр килиб, Мухаммад Хайдар мирзо қошига жўнатди. Кошгар вайрон бўлгач, Умар мирзо Самаркандга кетди, у ерда бир неча йил туриб, 921 (1515-1516) йилда Кошгарга кайтиб келиб, шу ерда вафот этди. Амир Саид Алининг макбарасида дафн килинди.

Хуллас, Абобакр мирзо укасидан кутулгач, Хўтанга юриш килди. Дастлаб у сулх тузиб кайтиб келди. Иккинчи марта ҳам ишни тинчлик билан хал килишди, отда икковлари бир-бирлари билан учрашишди. Сулх шартлари муҳокама килингач, бунга Куръони Каримни ўртага қўйиб касам ичишди. Мулозимлар билан келишилганидек, Абобакр мирзо Куръонни ишончли одамларидан бирига бериб, уни Хонназар мирзога беришни буюрди, Хонназар мирзо уни олиш учун қўлини узатганида халиги одам Хонназар мирзонинг иккала қўлига ёпишди, шу пайт Абобакр мирзонинг аввалдан келишиб олиб тайёр бўлиб турган мулозимлари ҳар тарафдан унга килич билан ташланишди. Хонназар мирзо учун бу кутилмаган ходиса бўлди, Хонназар мирзонинг мулозимларида эса уларга ташланиш имконияти бўлмаган ва улар қочишди кетишган. Қулназар мирзони тутишга тайинланган бир неча одамлар уни ушлаб қўлларини боғлашган ва шу тариқа иккала биродарни шамшир зарби билан бу дунё ташвишларидан халос этишган. Ана шундай хийла билан Абобакр мирзо Хўтандан уларнинг уругини қуритиб, Хўтанни эгаллади. У тўлик қуч-қувватга эга бўлиб, амакиси Мухаммад Хайдар мирзога қарши қўзгалди.

Эллик учинчи фасл. Абобакр мирзонинг Муҳаммад Хайдар мирзога нисбатан ишлатган хийласи ва Абобакр мирзо сўзига кириб Муҳаммад Хайдар мирзонинг ўз

амирларини четлатгани баёни.

Юкорида зикр килинганидек, Сонсиз мирзо ўлгач, Дўст Мухаммадхон унинг хотини Жамол Оғони никоҳига олди ва Кошгарни Мухаммад Хайдарга берди. Бу воқеалар 869 (1464-1465) йилда бўлиб ўтган эди.

Дўст Мухаммадхон ўлгач, Мухаммад Хайдар мирзо Жамол Оғога уйланди, Жамол Оғо Абобакр мирзо билан Умар мирзонинг онаси эди. Мухаммад Хайдар мирзо Жамол Оғодан иккита ўғил кўрди – Мухаммад Хусайн Кўрагон ва менинг амаким Саид Мухаммад мирзо.

Абобакр мирзо Хўтанни олиб, куч-кувватга эришганида амирлар унинг ишини кўп мулоҳаза қилишиб, Мухаммад Хайдар мирзога айтишди, Абобакр мирзонинг ишлари бошдан охир зўравонлик устига қурилган, у ҳеч кимга вафо қилмаган. Чунончи, у Ёрқандни ўғирлик йўли билан олган-да, нонақбул узрларни айтди; Умар мирзонинг кўзини кўр қилди; Хонназархон билан Қулназархонни ўлдирди – шундай одамдан қандай қилиб садокат қутиб бўлади? У мудом Кошгарни орзу қилади. Унинг бутун фикри-зикри ўша ерларни бирлаштириб олишга қаратилган. Амирлар бу ҳақда қанча кўп гапиришмасин, Мухаммад Хайдар мирзо жиянига меҳрибонлик туфайли бу гапларга эътибор қилмаган. Унинг хотини Жамол Оғо, фарзандларининг, шу жумладан, Абобакр мирзонинг онаси ҳам: «У сизнинг ўғлингиз. Ёрқандни сизнинг амирларингиздан бири бошқаради. Ёрқанд унинг отасининг пойтахти бўлган, бунга унинг ҳақки бор, сиз эса Ёрқандни унга бермасдингиз, сизнинг химоянгизга суяниб, ўзи бунга журъат қилди. Амирлар уни сизга ёмонлашмаса нима бўларди? Хўтанга барибир бошқа одам эгалик қилаётганди, бошқа одам ўрнида у турса, бунинг нимаси ёмон?» деб гап уқтирган. Абобакр мирзонинг ҳар бир қилмишини онаси худди шундай оқлайверган, шу билан Мухаммад Хайдар мирзо то Абобакр мирзо унга бўйсунмаслигини очикчасига намойиш қилмагунича хотиржам юраверган. Шунда Жамол Оғо, у амирлар туфайли душманлик қилмоқда, чунки амирлар уни сизга ёмон қилиб кўрсатишмоқда, деган гапни айтган. У яширинча Абобакр мирзога: «Сенинг душманлик қилаётганинг сабаблари ҳақида, сени оқлаб шундай-шундай дедим» деб хабар юборган.

Бу сўзлар Абобакр мирзонинг истакларига ҳамоҳанг бўлиб, у ҳам Мухаммад Хайдар мирзога киши юбориб: «Мана шу амирлар бор экан, мен сизга хизмат қилолмайман, чунки улар сизнинг назарингизда мени гуноҳкор қилишди. Агар сиз амирларни ҳайдаб юборсангиз, мен нафакат сизнинг ўғлингиз, балки қулингиз бўламан, деган сўзларни айтган».

Мухаммад Хайдар мирзо соддадиллиги туфайли бу ёлгон сўзларга ишониб, амирларини тарқатиб юборди, мўътабар амирларини четлаштиргач, унинг қувват ва шавкати синиб, Абобакр мирзо Кошгар вилоятига ҳамда Янги Хисорга ҳужумлар уюштирди.

Улуг амирлар четлаштирилгач, ҳеч ким давлат чегараларини кўриқлай олмади.

Эллик тўртинчи фасл. Юнусхоннинг Мухаммад Хайдар мирзо ҳузурига Абобакр мирзога қарши ёрдамга отлангани ва уларнинг мағлубияти баёни.

Аввал айтиб ўтилганидек, амир Абдулқуддус Шайх Жамол Харни ўлдириб, Юнусхонни банддан озод қилган эди. Шу сабабдан хон унга чексиз марҳаматлар кўрсатиб,

«Кўрагон» унвонини берди ва дўғлатларнинг барча мансабу туманларини тортик килди. Бундан у гурурланиб, гердайиб кетиб, хон билан шундай муносабатда бўлдики, муносабатидан ўзи ҳам кўркиб кетди. Бунинг тафсилоти жуда узун, гапнинг қисқаси шуки, у Юнусхондан кочиби, Кошгарга Мухаммад Хайдар мирзо қошига кетди. Бу пайтда Мухаммад Хайдар мирзо амирларини таркатиб юбориб, ишлари жуда ёмон ахволда эди. Амир Абдулқуддус келгач, у амирни илтифот билан кутиб олиб, унга кизи Ого Султон бегимни никохлаб берди ва унга катта гамхўрликлар кўрсатиб, Абобакр мирзога қарши қўйди. Амир Абдулқуддуснинг ўзи ҳам Абобакр мирзога қарши қайфиятда эди.

Қисқаси, бир куни Абобакр мирзо Янги Хисор кентларига хужум уюштирди. Амир Абдулқуддус унга қарши чиқиб, беҳисоб жанглар ва каттик уринишлардан кейин Абдулқуддус енгилди, холбуки унинг лашкари Абобакр мирзоникига нисбатан беҳад кўп эди. Амир Абдулқуддус шарманда бўлиб, Мухаммад Хайдар мирзо ёнига ортиқ қайтолмай, ўзини қисмат қўлига топширади-да, Бадахшон томонларга йўл олди. Уч юзта одами билан Султон Махмуд мирзо хизматига борди. Султон Махмуд мирзо уни иззат-икром билан кутиб олиб, унга Бадахшон ва Кундузнинг энг катта вилоятларидан Хост вилоятини берди. У ўша ерда катур қофирлари қўлида шахид бўлди.

Амир Абдулқуддус кетгандан кейин Абобакр мирзонинг қуч-қуввати ортди. Макр ва хийла билан у Мухаммад Хайдар мирзонинг қучли амирлари ва лашкарбошилари таркатиб юборди ва амир Абдулқуддусга шундай зарба бердики, натижада Мухаммад Хайдар мирзонинг ишлари аянчли ахволга тушиб қолди. Жамол Ого қилган ишидан пушаймон бўлди, аммо унинг пушаймонидан фойда йўқ эди.

Охири Мухаммад Хайдар мирзо пиёда ва отликлардан иборат ўттиз мингта одам тўплаб, Абобакр мирзога қарши юриш қилади. У уч мингта жангчи билан унга рўпара бўлди. Каттик жанг бўлди. Охир-оқибат мағлубият Мухаммад Хайдар мирзо чекига тушди. Енгилган, тор-мор этилган Мухаммад Хайдар мирзо Кошгарга қайтди. Бу воқеалар ҳақида у катта тоғаси Юнусхонга хабар қилиб, ундан мадад сўради. Хон ўз лашкаридан ўн беш минг кишини ажратиб олиб, жиянига раҳми қелиб, Абобакр мирзога қарши қўшин тортди.

Мухаммад Хайдар мирзо қайтадан лашкар жамлаб, хон қўшини билан бирлашди-да, Ёркандга йўл олди. Абобакр мирзо Ёрканд қалъаси ичига қамалиб олди, хон эса унинг шарқ тарафига жойлашди. Эртасига Абобакр мирзо қалъа ташқарисида отлик ва пиёда жангчиларни сафга тизиб, улар билан олдинга чиқди. Булар худди ўша уч минг киши, яъни амир Саид Алининг амирлари ва баҳодирларининг ўғиллари бўлиб, юз минг кишига қарши жанг қилиб, орзуларига эришган, заррача гам чекмаган кишилар эди. Мухаммад Хайдар мирзо ўз вақтида уларнинг қадрига етмаган, Абобакр мирзо уларни атрофига тўплаб олган эди. Юнусхон кўп сонли лашкари билан бир томондан, Мухаммад Хайдар мирзо иккинчи томондан хужум қилишди. Абобакр мирзо Мухаммад Хайдар мирзога эътибор ҳам қилмай бутун қучини хонга қаратди. Анчагина тўқнашувлардан кейин у хонни қочишга мажбур қилди. Хон қочгач, Мухаммад Хайдар мирзо ҳам қаерда турган бўлса, ўша ердан қочишга тушди. Шундай катта лашкар тор-мор қилинди.

Хон билан Мухаммад Хайдар мирзо Кошгарга қелишгач, хон унга: «Уни осонгина енгса бўлар, деган ўй билан мен кам лашкар олиб қелгандим. Бу йил сен ўз вилоятингни қўлингда сақлаб туришга ҳаракат қил, янаги йил мен бутун лашкаримни тўплаб қелиб, уни яқсон қиламан» деди. Хон Мўғулистонга кетди, Мухаммад Хайдар мирзо Кошгарда қолди.

Эллик бешинчи фасл. Юнусхоннинг Мухаммад Хайдар мирзога ёрдам бериш учун иккинчи сафар Ёркандга юриши ва Абобакр мирзодан енгилиши.

Янаги 885 (1480-1481) йил киргач, Юнусхон олтмиш минг кишидан иборат бутун мўгул лашкари билан Кошгарга келди. Мухаммад Хайдар мирзо ҳам аввалги йилларга нисбатан лашкарини анча тартибга келтирган эди. У хон лашкари билан бирлашиб, Ёркандга йўл олди. Султон Юнусхон билан Хайдар мирзо хаммаси бўлиб тўксон минг отлик ва пиёда лашкар билан Ёркандга жўнашди.

Абобакр мирзо ҳам ўтган йилгидек Искандар девори каби мустахкам Ёрканд калъасига ўрнашиб олди. У ҳам беш минг кишилик отлик ва пиёда аскар жамлаган, шулардан уч мингтаси отлик аскарлар бўлиб, уларнинг хаммаси, айтиб ўтилганидек, амир Саид Али амирларининг ўгиллари, Мухаммад Хайдар мирзо кадрига етмай таркатиб юборган сара йигитлар, икки мингтаси эса катор-катор ваъдалар билан вилоятдан тўпланган ўкчи-пиёда аскарлар эди. Хоннинг лашкари Ёрканд калъасини ўраб олди. Хоннинг ўзи Ёрканднинг шарк тарафидаги Калдугоч Ёри деган машхур мавзеда тўхтади.

Намози аср пайти хон лашкарининг хар бир кўшинидан обрўли кишилар ўз раъйи билан калъа олдига бориб, жанг бошлашди. Калъа ичидан Абобакр мирзонинг одамлари чиқишди. Хар бир отлик ва пиёданинг ўртасида ўкчи, хар бир пиёданинг олдида яна бир пиёда калкон ушлаб олган. Каттик жанг бошланди. Хон ўз манзилида тураверди. Бир неча киши келиб, жанг хакида гапириб, роса кизиктиришади ва бориб кўришга даъват этишди. Хон бир гурух кишилари билан, хатто курол-аслаха ҳам такмай базм кийимида жўнади. Хандак четига келишганда иккала тарафнинг пиёдалари олишаётганини кўришди – огир жанг борарди. Лекин хандак тепасидан кўриш кийин бўлганидан хон яхшироқ кўриш учун пастга тушди. Хон пастга тушгач, пиёдалар дадиллашиб, баходирона жанг кила бошлашди.

Шу пайтда хоннинг кўзга кўринган баходирларидан бири Алим Шайх баходир чодирда бўлган, хоннинг жангни кузатишга кетганини эшитиб, унда дархол ўша ёкка бориб, хон олдида ўз жасоратини намоён қилиш ва ўз тенгилар орасида кўзга ташланиш фикри тугилди. У курол-аслаҳаларини тартибга келтириб, хонга етиб олиб, ундан ҳам нарига ўтиб, урушаётган пиёдалар олдигача борди. Хон лашкари ва Абобакр мирзо лашкари пиёдалари ўртасида икки тарафи моллардан ихоталанган йўлак бор эди. Алим Шайх баходир келиб, ана шу йўлак оркали Абобакр мирзо пиёдаларига ташланди ва улардан калкон ушлаганига етиб олди. Ўша пиёда ўзига караб ўкдек учиб келаётган отликни кўриб, унда дадиллик етишмади-да, калконини Алим Шайх баходирнинг оти олдига ташлаб кочди. Алим Шайх баходирнинг оти калконга қокилиб кетиб, бир томонга кескин бурилиб кетди ва Алим Шайх баходир ўзини туюлмади йиқилиб тушди.

Тўсиклар оркасида турган пиёдалар сакраб чиқишди-да, ёлғиз колган Алим Шайх баходирни тутиб олишди, Абобакр мирзонинг отлик аскарлари хон лашкарининг пиёдалари устига ташланишди. Каршилиқ кўрсатиш бефойдалигини кўрган пиёдалар дархол чекинишга тушишди. Жангни кузатишга келган одамлар ўзларини оркага олишди. Хон ҳам хандакда эди. Хонга хамроҳ кишилар унга хандак тепасига чиқишни маслаҳат беришди ва хон дархол хандакдан олиб чиқадиغان йўлга равона бўлди. Хоннинг жадал кетаётганини кўргач, хандак тепасида турган одамларнинг хар бири хон кочиби кетяпти, деган хаёлда кочиби кетишди. Хон хандак тепасига чиккач караса, хамма кочиби, лашкар

таркаб кетган. У аскарларга таскин бериш учун кароргохга йўл олди. Хон кароргохга келиб, одамларни калтаклаш ва койишга тушди, аммо бирор одам жойидан кўзголмади. Бу пайтда Абобакр мирзонинг одамлари хандакка тушган пиёдалар билан урушишарди, томошага келган отликлар билан бирга уларнинг изидан бориб, хандак тепасига чиқишди, зарба бера-бера тап тортмай олдинга силжишди. Таркаб кетган лашкар бу ҳолатни кўргач, коча бошлади, хон уларни тўхтатишга канча уринмасин, кўлидан келмади. Абобакр мирзонинг отликлари якин келиб қолишган, хон олдида ҳеч ким қолмаган эди, у ҳам йўлга тушди. Шундай улкан лашкар бир соатда тор-мор қилинди. Хон қочиб Қошғарга келди. Лашкарнинг катта қисми хонга қўшилмай Мўғулистонга кетиб қолди. Хон Муҳаммад Хайдар мирзога бундай вазиятда Қошғарда қолмаслигини айтди. Муҳаммад Хайдар мирзо хон ва беш минг уйлик одамлар билан Оксуга кетди. Қошғарнинг кўпгина аҳолиси Андижонга жўнади, Қошғар Абобакр мирзо ихтиёрида қолди. Бу воқеа 885 (1480-1481) йилда содир бўлди. Менинг отам Муҳаммад Хусайн Қўрагон ўшанда ўн икки ёшда бўлган.

Юнусхон Муҳаммад Хайдар мирзо билан Оксуга кетишгач, менинг отамни Юнусхоннинг ўғли Султон Махмудхон ўзлари билан бирга Мўғулистонга олиб кетишди. Ўша ёқда улар дўстлашиб қолишди ва Султон Махмудхон то умрининг охиригача менинг отамни «адаш» деган, бу мўғул тилида «дўстим» дегани бўлади.

Эллик олтинчи фасл. Султон Махмудхон ибн Юнусхон ҳаётининг дастлабки даври баёни.

Бундан буён гап Султон Махмудхон ҳақида боргани боис унинг ҳаёт йўлини бошидан бошлаб баён қилиб бериш лозим. Султон Юнусхон иккинчи марта Хуросондан келган вақтда амир Саид Али вафот этган ва Сонсиз мирзо Юнусхондан мадад сўраган эди, бу ҳақда юқорида ёздик. Ўша кунлари Юнусхон тез-тез Қошғарга келарди. Ўшанда у Қошғарнинг энг обрўли саййидларидан бири амир Зиёвуддинни Бадахшонга Шох Султон Муҳаммад олдига жўнатиб, унинг камтарин, назокатлилардан ҳам назокатли кизини ўзига унаштириб қилишини сўраган.

Шох Султон Муҳаммад Бадахший Файлакус Румийнинг ўғли Искандар Зулқарнайннинг авлодларидан бўлган. Искандар бутун дунё мамлакатларини ўз тасарруфига олгандан кейин ҳукмдорлар билан мажлис қуриб, шундай жой топинларки, олам подшоҳларининг қўллари у ерга етмасин, токи мен у ерда ўз наслимни давом эттирай, деган. Ҳукмдорлар Бадахшонни танлашади ва «Дастур-ал-амал» («Бошқариш қоидалари»)ни тузишган – токи улар бу дастурга амал қилишар экан, ҳеч ким ўша жойни улардан тортиб ололмаган. Искандар давридан то шох Султон Муҳаммад давригача ҳеч ким Бадахшонга ҳужум қилмаган ва шу тариқа Искандарнинг авлодидан авлодига тахт ворислиги ўтиб келган. Шох Султон Муҳаммад даврига келгач эса, у Искандарнинг «Дастур-ал-амал»ига риоя қилмади. У улкан ақл ва қобилятга эга шох эди. Унинг яхшигина шеърларидан таркиб топган «Девон»и ҳам бор, у «Лаъли» сўзини ўзига тахаллус қилиб олган, шеърларидан нафосат, ўткир ақл уфуриб туради, «Дастур-ал-амал»ни ўз истеъдодига мувофиқ ўзгартирди.

Унинг олтита кизи бўлган. Бирини Амир Темур авлодидан Султон Маъсуд Қобулийга берган. Иккинчисини Султон Абусаид мирзога берган – ундан Абобакр мирзо исми ўғил

тугилган, нихоят Султон Абусаид мирзодан кейин у Султон Хусайн мирзо билан урушиб, Султон Хусайн мирзо давлатига зарар етказган, булар Мирхонд ва Хондамир тарихларида кайд этилган. Учинчи кизини Иброхим барлосга берган – ундан Жахонгир барлос тугилиб, Чигатой улусининг охирги давлатида етакчи мансабдор бўлган. Тўртинчи кизи – Шохбегимни Саид Зиёвуддин Кошгарий воситачилигида Юнусхонга узатган. Бешинчи кизини Саидшоҳ амир Бузург Архангийга берган, у ҳақда кейинрок сўз юритилади. Олтинчи кизини Шайх Абдуллоҳ барлосга берган: ундан Султон Увайс барлос, Музроб барлос ва Султон Санжарлар дунёга келган, буларнинг баёни ҳам фурсати билан келтирилади, аммо улар ҳаёти ҳақидаги маълумотлар хиротлик Мирхонд ва Хондамир тарихларида ҳам учрайди.

Кискаси, Саид Зиёвуддин Шохбегимни Кошгарга олиб келиб, хонга топширди. Юнусхоннинг Шохбегимдан икки ўғил, икки кизи бўлган. Энг каттаси – Султон Махмудхон, у 868 (1463-1464) йилда тугилган. Кейингиси Султон Аҳмадхон, у ҳақида ҳали алоҳида тўхталамиз. Икки кизи – Султон Нигор хоним ва Давлат Султон хоним, уларнинг ҳаётлари ҳам ўз фурсатида баён қилинади.

Султон Махмудхон вояга етгунига қадар мўғул амирлари, баён этиб ўтилганидек, Юнусхонга нисбатан ёмон, нолойик муомалада бўлишди. Султон Махмудхон вояга етганда, у пайтдаги амирлардан кўпчилиги ўлиб кетган, колганларини эса Юнусхон ўғли Султон Махмудхон кўмагида, колган мўғуллар ва мўғул амирларини ҳам ўзига тобе қилиб олди.

Юнусхон Ёркандда мағлуб бўлиб, Кошгарга келганида бу лашкар орасида Султон Махмудхон бўлмаган, у халқни бошқариш учун Мўғулистонда колган эди.

Юнусхон Муҳаммад Хайдар мирзога тасалли бериш учун ҳамда синглисининг кўнглига қараб ўша йили қишда, Оксуга кетди. Муҳаммад Хайдар мирзонинг ўғли, ўшанда ўн икки ёшда бўлган Муҳаммад Хусайнни Султон Махмудхон ёнига жўнатди. Султон Махмудхон Муҳаммад Хусайн мирзога яхши муносабатда бўлди, улар дўстлашиб қолишди ва бир-бирларини «адаш», яъни «дўстим» деб қақирриша бошлашди. Муҳаммад Хусайн мирзо Мўғулистонда, Султон Махмудхон ҳузурида беҳад ҳурмат-эҳтиромда қун қечирди.

Эллик еттинчи фасл. Юнусхон ва Муҳаммад Хайдар мирзо ўрталарида Оксуга бўлиб ўтган уруш ва даҳшатли воқеалар баёни.

Хон қишда Оксуга кетди. Оксуг жарлик ёқасида жойлашган бўлиб, иккита қалъаси бор эди. Хон улардан бирини Муҳаммад Хайдар мирзога берди, иккинчисига ўзи жойлашди. Ўша қиш тинч ўтди. Баҳор қелгач, Юнусхон Мўғулистонга қетмокчи бўлди. Муҳаммад Хайдарга шундай топширик берди: «Хозир эрта баҳор, мен Мўғулистонга қетаман, сен шу ерда қол. Одамларинг дехқончилик билан шугулланишсин, Оксуг вилоятини сенга бердим. Бугдой пишиги пайтида Мўғулистонда ҳам қайлов даври бошланади, отлар қуч қиғади, ўшанда биз Кошгарга қориб, Абобакр мирзо иши билан шугулланамиз. Мен Кошгарга у ёқдан қораман, сен бу ёқдан – Кошгарда учрашамиз. Нима қилиш қозим бўлса, ўша ерда қиламиз». Гақни шу тахлит бир жойга қўйишди. Хон тайёргарликларни қугатиб, Мўғулистонга жўнаш учун дарқол одам қубориб, қоллар ва одамларни қўплашни қубурди. Аммо бир қўда қузқунқилар, Муҳаммад Хайдар мирзонинг қўнглига қулқула қолишди, хон Мўғулистонга қорқач, унинг одамларини талайди, дея шунга ўхшаш

сафсаталарни мирзонинг миясига сингдиришди ва шайтон васвасасидай ёлгон гапларга Мухаммад Хайдар мирзони ишонишга мажбур килишди.

Мухаммад Хайдар мирзо кўнгилчанлиги боис сафсаталарга кулок солиб, бунинг олдини олиш фикрига тушди. Шайтонлар унга: «Хоннинг яйловга кўчиш вақти аник бўлгач, хонга хамрох бўлиб юрган кичик ўгли Ахмадхонни олиб кўямиз, калъага кириб олиб, Юнусхонга карши кўзголамиз. Хоннинг жўнаш вақти якин бўлгани учун, у бошка ҳеч нарса билан машгул бўлмайди ва Мўғулистонга кетади, биз эса Оксувда яшайверамиз» деган гапларни уктиришди. Бу номаъкул ишни Мухаммад Хайдар мирзо маъкуллади. Хоннинг жўнаш вақти бўлганда улар дархол Оксув дарвозасини бекитиб олишди. Султон Ахмадхон Мухаммад Хайдар мирзо қошига кочиб кетди ва шу билан душманлик бошланди.

Юнусхон Мухаммад Хайдар мирзога киши юбориб, шунча насихатлар килди, бироқ ҳеч фойда бўлмади. Окибатда Юнусхон кетмади, бошка калъага кириб, бекитиб олди-да, Султон Махмудхонга одам жўнатди. Ўн етти кундан кейин у ўттиз минг кишилиқ лашкар билан етиб келди. Хар куни жанг бўлди, шу тахлит қирк кун ўтди. Мухаммад Хайдар мирзо калъасида очарчилик бошланди. Шундай бузгунчиликни бошлаган ифлослар кечалари калъадан кочиб кета бошлашди. Султон Ахмадхон ўз фарзандлик бурчини эслатиб, отаси олдига узр сўраб келди ва узрини қабул қилишини илтимос қилди.

Мухаммад Хайдар мирзо калъа ичида қолди. Шунда калъага ёпирилиб хужум қилинди ва олинди. Хон шоша-пиша у ерга амирларни жўнатиб, талон-тарож қилишмасин, деб тайинлади. Амирлар бориб, қанча ҳаракат қилишмасин, бу нарса қўлларидан келмади. Одамнинг кўплигидан ва тўс-тўполондан талон-тарожга монелик қилишнинг иложи бўлмади. Катта қийинчиликлар билан улар Мухаммад Хайдар мирзони ушлаб, хон олдига олиб келишди. Хонга яқинлашишганда улар Мухаммад Хайдар мирзонинг қўлларини боғламокчи бўлишди, Юнусхон буни кўриб, боғламанглар, деб бақирди. Уни хон олдига шундай келтиришди. Хон уни ёнига чақириб, сўқишга ва танбех беришга тушди: «Нега бундай қилдинг? Такдирингда мен билан душманлик қилиш истаги бор экан, мени жўнаб кетишга қўйгин эди, ўзинг эса бу ерда қолиб, исён қўтаравергин эди. Бу нимаси энди?» деди.

Мухаммад Хайдар ўзининг бемулоҳаза ҳаракатларидан хижолат бўлиб, бошини эгиб тураверди. Шунда хон: «Яхши, ана энди, мен сенга Оксувни берган эдим, шу ерда яшайвер» деди. «Хамма нарса талаб кетилган, энди қандай қилиб Оксувда қолиш мумкин?» деб жавоб берди Мухаммад Хайдар мирзо. Хон Мухаммад Хайдар мирзога ўттизта от берди-да, «Мен билан бирга Мўғулистонга кет, ўша қарор ўз қучида қолади: бугдой пишиги пайтида мен Қошқарга бораман, Қошқарни олишга ва уни сенга беришга ҳаракат қиламан» деди.

«Шоҳлик» ва «улуғворлик» тушунчаларига лойиқ аввалги ҳақиқий хонлар айбдорларга ҳудди мана шундай муомала қилганлар. Тугишганларга ҳурмат-эътиборни ва жиянлик обрўини улар шундай кадрлашганки, борди-ю улар бирорта хатога ёки гуноҳга йўл қўйишса ҳам, улар бу гуноҳларни меҳрибонлик ва кечиримлилик суви билан ювиб юборишиб, уларнинг юзларида хижолат изларини қолдиришмаган. Хонлар ҳатто уларга юзлаб бошка илтифотлар кўрсатишган: «Ахир у бизнинг жиянимиз-ку.

Қариндошчилигимизга ишониб, у шунақа расво ишни қилди. Агар биз уни шу қилиги учун жазоласак, қариндошчилигимиз қаёққа боради, қариндош билан бегона ўртасида фарқ қолмайди-ку?» дейишган. Ҳозир эса шундай шоҳлар борки, биз қанчалик беғуноҳ бўлмайлик, бирор гуноҳимизни топиб, исбот қилишади. Бошка шоҳ олдида гуноҳ қилсак,

эхтимол, у биздан ранжимасди. Бизнинг давримиздаги худди ўша шохлар канчалик якин кариндош бўлса-да, канчалик кўп хизмати сингган тақдирда ҳам, масалан, Мухаммад Хайдар мирзо билан Юнусхон ўрталарида бўлганидек, ҳамма нарсани унутиб, айбдорни ўлгудай жазолашга уринадиларки, хатто душман ҳам бундай килмаган бўларди. Борди-ю шунга карамасдан ўша айбдор одам бу дахшатли гирдобдан чикиб олса, меҳрибон ва раҳмдил Аллох иноят зохир килиб, унга шундай куч ато килсаки, у ҳамма гиналарни унутиб, кариндошлик эшигини дўстлик кўли билан чертса ҳам, «бўлган иш бўлиб ўтди» деган мазмунда нома жўнатса ҳам улар унга рад жавоби беришадики, бундай шохларни куйидаги байтда тасвирланган султонларнинг авлодлари деб ҳисобламок лозим:

Назм:

Ота ҳислатларин олмаган ўғил,

Фарзанд деб аталмас, бегона дегил.

Карами кенг Аллох муруват эгаларидан ўз марҳаматини дариг тутмайди. Биз шуни эслатиб қўймоқчимизки, улар гунохкор кишиларга илтифот кўрсатишгани боис, Аллох ҳам меҳрибон бандаларига меҳрибонлик кўрсатади, Парвардигорнинг ўзи уларнинг гунохларини ҳам магфират килади, илоҳим, Яратганнинг ўзи икки дунё саодатига ноил килсин. Мамлакатларида муруват анконинг уруги бўлган ҳукмдорлар дилига ҳам Аллох, Ҳазрат Мухаммад ва унинг умматлари ҳақки олийжаноблик уругини сочсин.

Кискаси, Мухаммад Хайдар мирзо Юнусхон билан бирга Мўғулистонга кетди. Кўклам охирлаганда Юнусхон Кошгарга юриш қилишга қарор қилди. Бу орада Самарканд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзо Фарғонадан укаси Умаршайх мирзони чиқариб юбориш учун ўша вилоятга қўшин тортишни режалаштирди. Бу хабар Умаршайх мирзога етган захоти у дарҳол Юнусхонга мурожаат қилиб, ундан мадад сўради, ҳамишагидек, акаси Султон Аҳмад мирзо жабр-зулмларидан халос бўлиш учун хонни ёнига қорлади. Бу хабар етгач, хон Андижонга жўнади. У иккала куёвлари ўртасида адоват бўлишини истамас, шу сабабли мудом уларни қелиштириш йўлини қиларди.

Хон Андижонга келгач, уни Умаршайх мирзо қутиб олди ва унга иззат-икромлар кўрсатди. У хонга Ўш вилоятини берди ва хон ўша кишни Ўшда ўтказди. Қолган мўғулларни хон Султон Маҳмудхон ёнига, Мўғулистонга жўнатиб юборди, ўзи бўлса, Ўшда қишлоқ учун қолди. Ўш вилоятини у Мухаммад Хайдар мирзога берди. Султон Аҳмад мирзо хоннинг қелганидан хабар топиб, лашкар тортиш фикридан воз кечди. Умаршайх мирзо акасининг хужуми ҳавфидан халос бўлди.

Қиш қиккач, хон яна Мўғулистонга йўл олди. У Мухаммад Хайдар мирзога: «Ўтган йили сен Мўғулистонда хотиржам яшамадинг, энди мен сенга Ўш вилоятини бераман, сен шу ерда қол. Мен янаги йил қишда тагин қайтиб келаман, бу вилоятни сен менинг номидан бошқар», деди. Хон Мўғулистонга кетди, Мухаммад Хайдар мирзо Ўшда қолди. Мухаммад Хайдар мирзо хондан ўғли Мухаммад Ҳусайн мирзони сўраб олиб, ўз ёнида қўлади.

Эллик саккизинчи фасл. Мухаммад Хайдар мирзонинг Кошгарга, Абобакр мирзо устига юриши ва Мухаммад Хайдар мирзонинг Абобакр мирзо томонидан асирга олиниши баёни.

Султон Юнусхон Мўғулистонга жўнаб кетганиданок, Умаршайх мирзо Ўшга доруга жўнатди ва Мухаммад Хайдар мирзодан ўз сўради. Мухаммад Хайдар мирзо ва унинг

одамларида Мўғулистонга кетиш учун кучлари йўк эди, бу ерда қолиш имкони ҳам бўлмади. У ўғиллари Мухаммад Хусайн мирзо билан Саид Мухаммад мирзони Умаршайх мирзога қолдириб, ўзи Қошғарга йўл олди. У шундай мулоҳаза қилди: «Абобакр мирзо бир вақтнинг ўзида менинг укам, жияним ва ўғай ўғлим; унинг ёнига борсам, эҳтимол, тинчлик йўли билан менга бирор жойни берар». Шундай орзу-умидлар билан у Абобакр мирзо ёнига жўнади. Абобакр мирзо уни шу заҳоти қамаб қўйди ва бир йил бандда сақлайди. Бир йилдан сўнг Абобакр мирзо уни Бадахшонга жўнатди.

Мухаммад Хайдар мирзо ўша пайтларда Абусаиднинг ўғли Султон Маҳмуд мирзо қўлида бўлган Бадахшонга кетди. Шайх Жамол Харни ўлдирган Абдулқуддус – Мухаммад Хайдар мирзонинг қуёви, аввал айтиб ўтилганидек, Султон Маҳмуд мирзо ҳузурида эди. Бир мунча вақт Мухаммад Хайдар мирзо ўша ерда меҳмон бўлиб турди. Кейин Самарқандга кетди, у ерда пирларнинг қутби Хожа Носириддин Ўбайдуллох (Аллох гўрини нурафшон қилсин) ҳазрати олийлари билан учрашиш шарафига муяссар бўлди. У Султон Аҳмад мирзо билан учрашиб турди. Султон Аҳмад мирзо унга илтифот қўрсатди ва улар Мухаммад Хайдар мирзо йилига икки марта, икки ҳайит пайтида Султон Аҳмад мирзоникига келиб туради, деган қарорга қилишди. Султон Аҳмад мирзонинг ўқта ўқаси бўлган: Ўсмон мирзо, Султон Валад мирзо, Малик Мухаммад мирзо. Мирзо машварат пайтида Мухаммад Хайдар мирзо Ўсмон мирзодан қуйида, Султон Валад мирзо билан Малик Мухаммад мирзодан юқорида ўтирсин, деб қўрсатма берди, у бу ерга меҳмон бўлиб келиб турсин, деди. Шу пайтда Султон Юнусхондан Мухаммад Хайдар мирзони олиб кетгани одам қолди. Султон Аҳмад мирзонинг меҳрибонликлари Мухаммад Хайдар мирзони тутиб қололмади ва у Юнусхон ёнига кетди. У воқеалар хоннинг Тошқандга қолганидан кейинги ҳаёти тасвирида баён қилинади.

Эллик тўққизинчи фасл. Юнусхон ва мўғул улусининг Тошқандга қилиши баёни: Султон Аҳмад мирзо, Умаршайх мирзо ва Султон Маҳмуд мирзо билан сулҳ тузилиши.

Ака-ўка Умаршайх мирзо билан Султон Аҳмад мирзо орасида бўлган жанжаллар ва қилишмовчиликлар Мирхонд тарихи «Равзат ус-сафо» («Поклик боғи»)да битилган. Бу «Тарих» («Тарихи Рашидий»)га уларнинг алоқаси йўқ. Аммо бизнинг «Тарих»имизда эслатиб ўтиладиган нарсаси шуки, Шайх Жамол Хардан кейин Тошқанд ҳукмронлиги Умаршайх мирзо қўлига ўтди, қучли Шохруҳия қалъаси ҳам Умаршайх мирзо қўлига ўтди. Мана шу иккита мулк учун Султон Аҳмад мирзо Умаршайх мирзога қарши қўтарилди ва иш жуда катта жанжалгача етиб борди.

Султон Аҳмад мирзо Тошқандга ҳужум қилган вақтда Умаршайх мирзо Юнусхоннинг Тошқандга қилишини илтимос қилди. Хон Ўшдан кетган йили Умаршайх мирзо Ўшни Мухаммад Хайдар мирзога бериб кетган эди, лекин хон кетгач, Умаршайх мирзо Мухаммад Хайдар мирзодан ўз сўраб, қайтариб олди. Мухаммад Хайдар мирзо Қошғарга кетди, у ерда қамоққа тушди, у пайтда хон Мўғулистонда эди.

Қўзда Султон Аҳмад мирзо Тошқандга юриш қилди, Умаршайх мирзо хонни Тошқандга қорлади ва илгари Андижонга қарашли Ўшни хонга бергани сингари унга Тошқандга қарашли бўлган Сайрамни берди.

Хон Сайрамга йўл олган пайтда, шаҳар ва вилоятда яшашни истамаган мўғуллар, хоннинг

кичик ўгли Султон Ахмадни йўлдан уриб, у билан бирга Мўгулистонга кочиб кетишди. Хон уларнинг изидан тушмади, негаки ўша пайтда Мўгулистонда мўгул хоконларининг хавотир олса бўладиган биронта авлоди колмаган эди. Шундай қилиб, хон уни Мўгулистонга қўйиб юборди-да, ўзи Сайрамга йўл олди. Кишни у ўша жойда ўтказди. Катта ўгли Султон Махмудхонни ҳам ўттиз минг яхши аслахали лашкар билан Султон Ахмад мирзога қарши йўллади. Фаргона тарафдан Умаршайх мирзо ўн беш минглик лашкар билан келди. Бу учта лашкар бир-бирларига яқин қелишиб, катта жангни қутиб туришди.

Бунинг хабари Самарқандга, пирларнинг қутби Хожа Носириддин Убайдуллох ҳазрати олийлари (Аллох гўрини нурга тўлдирсин)га етгач, у ҳам жўнади ва ўзидан олдин «Мен ҳам боряпман» деган хабарни қўшиб одам жўнатди. Ул зот етиб келгани захоти ҳар учала султон ўз жойларида туриб қолишди.

Эшон ҳазратлари қелиб Султон Ахмад мирзо қароргоҳида тўхтаб, хон билан Умаршайх мирзога одам жўнатди. Худонинг назари тушган Эшон ҳазратларининг сулх ҳақидаги таклифини ҳеч ким рад қилолмади, негаки авлиёлар фано босқичига етганда ўзлигини унутишади ва улардан чиққан ҳар бир фикр Аллох таолонинг иродасини ифода қилади. Бир сўз билан айтганда, у фақат ўз мақсадинигина қўзлаб лашкар тортган ҳар учала ҳукмдорни яраштириб қўйди.

Эшон ҳазратлари учала ҳукмдорни битта палос устига ўтказиб, ўзи ҳам уларнинг ўрталарига ўтириб олиб, ҳар бирининг олдига шарт ва мажбуриятлар қўйди, улар буни қабул қилишди. Тошқандни Юнусхонга беришга қарор қилинди. Тошқанд туфайли қелишолмаётган икки ака-ука бахсни бас қилишиб, Тошқандни хонга беришди.

Мавлоно Саид Мухаммад Кози ҳазратлари (Аллох охиратини обод қилсин), «Силсилат-ул-орифин» асарида ушбу воқеани Эшоннинг қароматлари ҳақида гап кетганда ёритган. Ўша ерда бундай деб ёзилган: «Машварат шундай дабдабали бўлдики, мен (Мухаммад Кози) хижолатпазликдан дастурхонни тесқари солиб қўйдим. Машварат охирлагач, Эшон ҳазратлари: «Яхши бўлди, энди кетиш керак, чунки роса тўйдик, бундай юкни фақат мана шунча одам билан қўтариб кетиш мумкин, дедилар. Уччала ҳукмдорнинг ҳар бири ўз лашқари олдига кетди. Эшон ҳазратлари Хўжанд дарёси томонга бориб, дарё соҳилида гусл қилдилар. Менга қараб сўрадилар: «Мавлоно Мухаммад, сиз бизнинг бу ишимизни ёзиб қўяоласизми?».

Мавлоно Мухаммад Кози ёзадики, Эшоннинг бу топшириги «Силсилат-ул-орифин» асарининг дунёга қелишига туртки бўлган.

Қискаси, Султон Ахмад мирзо Самарқандга, Умаршайх мирзо Фаргонага, Султон Махмудхон Тошқандга кетишди. Юнусхон ҳам Тошқандга келди, Эшон ҳазратлари унинг изидан Тошқандга бориб, Юнусхон билан тагин учрашди. Мен амакимдан эшитган эдим, у шундай деган эди: «Бир қуни мўътабар бир йигинда Эшон ҳазратларининг ҳузурида Султон Махмудхон ҳақида гапириб қолишди. Ўтирганлардан бири: «Бу Султон Махмудхон деганлари галати шахзода – мағрур, кекқайган» деган. Эшон ҳазратлари: «Бундай ҳукмдорнинг этагини биз тупрокка тўлдирамыз; мағрурлик ва катта кетиш фақат Аллохга хос, Султон Махмудхон қим бўлибдики, кекқайсин?» деб жавоб берган. Айни шу лаҳзада Султон Махмудхон Эшон ҳазратларини зиёрат қилиш учун қелиб қолган. Намоз вақти бўлиб, ҳазрат намоз ўқишга турган. Қибла тарафда ўчоқ бўлиб, унда қўмир ёнаётганди. Эшон ҳазратлари, намоз ўқилаётган маҳалда олд томонда олов ёниб туриши манъ қилинади, олов юзига тупрок сепиш керак, деган. Қўп одамлар ўтирган бўлишига қарамай, Султон Махмудхон ўзи туриб бориб, этагини тупрокка тўлдириб

келиб, олов устига сепган. У олов ўчиб колгунича бир неча марта шундай килган. Йигинда хозир бўлган одамлардан у бу хизматни ўзига қўйиб беришларини илтимос килган. Хон кетгач, барча одамлар хайрат изхор килишган».

Хонларнинг ушбу йигини ва сулх тузилиши Тошкандда 890 (1485) йилда бўлиб ўтди. Эшон хазратлари бир муддат Тошкандда бўлиб, кейин Самаркандга кайтди.

Ўша давр султонларида шундай одат бор эдики, бирор ишлари ёки илтимослари хакида Эшон хазратларига билдирмокчи бўлишса, унинг муридларидан бирортасига мурожаат килиб, уни воситачи килишар эди. Султон Махмудхоннинг Эшон хазратлари билан алоқа килишида Мавлоно Муҳаммад Кози воситачилик килган, хон ўз илтимослари билан унга мурожаат килган. Буни менга Мавлоно Муҳаммад Кози айтиб берган, бу хикоялар мавриди билан хали келтирилади, иншооллох.

Олтмишинчи фасл. Юнусхон ишларининг интихоси баёни.

Хон Тошкандга жойлашгач, ўгли Султон Махмудхонга Султон Аҳмад мирзонинг кизи Карокўз бегимни унаштирди. Карокўз бегимнинг келиши кейинрок ёритилади. Бу орада Юнусхон каттик корин огриги хасталигига чалиниб, икки йилгача тўшакка михланиб колди; шу дард оркасидан у бу дунёни тарк этди.

Унинг муборак ёши етмиш тўртга етган эди. Мўгул султонларидан ҳеч бири бу ёшга етмаган, уларнинг кўпчилиги хатто кирк ёшга етмай ўлиб кетишган. Хон 818 (1415-1416) йилда таваллуд топиб, 892 (1486-1487) йилда вафот этди. У Тошканддаги Шайх Хованд Тахурнинг табаррук мозори ёнига дафн этилган. У ерга хозир ҳам машхур улугвор бино қурилган.

Касал ётганида хон Муҳаммад Хайдар мирзонинг Бадахшондан Самаркандга келганини эшитди ва киши юбориб, уни ўз ёнига чакириб келтирди. Муҳаммад Хайдар мирзо Самарканддан унинг ҳузурига келиб, касал пайтида хонга каради. Муҳаммад Хайдар мирзонинг жаррохликдан яхши хабари бўлиб, дори-дармонларни ҳам яхши фаркларди. Касал пайтида хон Муҳаммад Хайдар мирзони бир лахза ҳам ёнидан кеткизмади ва унга худди ўз ўглидек меҳрибонлик кўрсатди. Муҳаммад Хайдар мирзонинг Андижонда, Умаршайх мирзо ёнида бўлган ўгли отасининг Тошкандга келишидан олдин Андижондан Тошкандга Султон Махмудхон ёнига кетди ва хондан ҳеч қачон ажралмади, бунинг баёни биров кейин келади.

Олтмиш биринчи фасл. Чир дарёси бўйида Султон Аҳмад мирзо билан Султон Махмудхон ўртасида бўлиб ўтган жанг баёни.

892 (1486-1487) йилда Султон Юнусхон вафот этгач, ўша йилиёк мўгуллар одатига кўра Султон Махмудхон хонлик тахтига ўтказилди.

Юнусхоннинг вафоти хакидаги хабар таркалгани захоти Умаршайх мирзо билан Султон Аҳмад мирзо ҳар бири ўзича Султон Махмудхонга қарши юриш килишга хозирланди.

Умаршайх мирзо ўз ҳокимиятининг умиди ва таянчи бўлган энг сара мулозимларидан бир канчасини жўнатди ва улар Тошканднинг яхши химояланган Уштур қалъасига кириб

олишди.

Султон Махмудхон шахсан ўзи калъа химоясига жўнади. Шундай каттик жанг бўлдики, кандай кийинчилик билан у калъани олишганини ва Умаршайх мирзонинг ишончли одамлари тўдаси кандай кириб ташланганини мўгуллар орасида халигача гапиришади. Улардан бирортаси ҳам жанг майдонини ташлаб кетмаган, охиргиси ўлдирилгунга қадар курашишган. Бу галабадан Султон Махмудхоннинг кучи ортган, Умаршайх мирзонинг эса юриш қилишга ортик кучи қолмаган.

Янаги йили амирлар Султон Ахмад мирзонинг қулогига қуя бошлашган: «Сиз ҳеч бир сабабсиз Тошкандни Султон Махмудхонга бериб қўйдингиз, улар у ерда қанча узок туришса, бизга шунча кийин бўлади» дейишган. Эшон ҳазратлари (Илоҳим гўри нурга тўлсин), Султон Ахмад мирзога: «Бундай қилиш ярамайди. Султон Махмудхон билан сулх тузмок керак. Улар сизни безовта қилишмаяпти, нега сиз уларни безовта қиласиз?» деган мазмунда хат жўнатган.

Охири Султон Ахмад мирзо эллик минг кишилик лашкар тўплаб, Тошканд устига юриш қилди. Султон Махмудхон Тошканд чеккасига чиқиб, душман лашкари рўпарасида тўхтади. Уларнинг ўртасида Чир дарёси бор эди, ундан ўтолмай уч кун шу тахлит туришди.

Султон Ахмад мирзо лашкари ичида Шоҳибекхон бор эди. Мана шу Шоҳибекхон Шох Будог Ўғлоннинг ўғли, бу эса Абулхайрхоннинг ўғли бўлади. Юқорида айтиб ўтилганидек, Буруж Ўғлон ўлдирилганда Шоҳибекхон хали ёш эди, бошқа султонлар беэътибор бўлишди ва Шоҳибекхон, тарихий асарларда ёзилишича, кўп кийинчиликларни бошдан кечирди. Нихоят, у саҳрода ортик қололмай, Мовароуннахрга қелди-да, Султон Ахмад мирзога навқар бўлди, тўғрироғи, Султон Ахмад мирзонинг навқарларидан бири амир Абдул Али Тархонга навқар бўлди. Шоҳибекхон бу лашкарда ўзининг уч минг навқари билан иштирок этди.

Султон Ахмад мирзо уч кун турғач, Шоҳибек кечаси Султон Махмудхонга одам юбориб, «Келинг, учрашайлик» деган гапни айтди. Ўша кечасиёқ у нариги томондан, хон бу томондан борди-да, учрашишди. Шарт ва мажбуриятларни муҳокама қилишгач, шунга қелишишдики, эртага Султон Махмудхон амир Абдул Алига ҳужум қиладиган, ана ўша амир Абдул Алининг навқари Шоҳибек бўлса лашкарни тарқатиб қочадиган бўлди. Эртасига мўгул лашкари жангга ҳозирланди. Хар икки тарафнинг лашкари ҳам харбий ҳолатда турарди. Мўгул лашкарининг пиёдалари Чирни кечиб ўтишди, отлиқлар ҳам Чирга киришди. Бошқа тарафдан пиёдалар жангга киришишди. Мўгул лашкари амир Абдулалли тарафни кўпроқ сиқув остига олди. Шу пайт Шоҳибекхон уч юз киши билан қоча бошлади. У Султон Ахмад мирзо лашкарининг юқлари ортилган араваларга ҳужум қилиб, уни талон-тарож қилишга тушди. Атрофдаги бебошлар ҳам бу ҳолатдан фойдаланиб, юқларни талай бошлашди. Султон Ахмад мирзонинг лашкари дарҳол қочишга тушди. Мирзонинг лашкари олдида Чир дарёси бўлиб, жангчиларнинг кўпи дарёга чўкиб қетди, Чирни Тошканд аҳолиси «Оби Парак» дейишади. Султон Ахмад мирзо лашкари каттик мағлубиятга учради. Тор-мор бўлган Мирзо Самарқандга қочиб қетди. У шайх Убайдуллох Аҳрор Эшон ҳазратлари олдида тавба-тазаррулар қилди ва Эшон ҳазратларининг кўрсатмаси билан хон ва Султон Ахмад мирзо ўртасида қайтадан сулх тузилади. Иттифокликни мустаҳкамлаш мақсадида Қарокўз бегимни унаштириш маросими уюштирилди ва турли расм-русумлардан кейин Қарокўз бегимни Султон Махмудхон томонга олиб қетишди.

Олтмиш иккинчи фасл. Султон Махмудхон билан отам ўртасида кариндошликнинг йўлга қўйилиши баёни.

Отам Муҳаммад Хусайн қўрагон (Аллох унинг сирларини муқаддас қилсин) айтиб ўтилганидек, Қошғардан кетган қунидан бошлаб то ҳозиргача узлуксиз Султон Махмудхон хизматида бўлди, Умаршайх мирзо ёнида ўтказган йиллари бунга қирмайди, бу ҳақда ҳам тўхталган эдик. Хон билан отам, Муҳаммад Хусайн мирзо шундай дўст бўлишганки, улар мудом бир уйда, ҳатто битта хонада яшашган – хон уйининг ўнг қаноти отамнинг ихтиёрида бўлган. Уй ишларида отам ҳақиқий ҳамкор бўлган. Хонга нима келтиришса, отамга ҳам ўша нарсаларни келтиришган. Агар хон бирор ёкка отда чиқмоқчи бўлса, иккита от келтиришган, бирига хон минган, иккинчисига отам. Агар хон янги кийим кийса, худди шунақасини отамга ҳам олиб келишган. Хон Қароқўз бегимга уйланганига қадар худди шундай, улар ўртасидаги ишларда ҳеч бир фарқ бўлмаган. Қуннинг қўп қисмини улар одатдаги хонада ўтказишган, кечаси хон хотини ёнига кетган, отам ўша хонада ёлғиз ўзи қолган. Хон тахтда ўтирган маҳалда тахт олдида тўшакни шундай тўшашганки, отам хон тахтига суяниб ўтира оладиган бўлган ва улар хонлик ишлари билан биргаликда шугулланишган. Хон бир неча бор уйлангани туфайли отамни хужрада ёлғиз қолдириб, ҳарамга кетаётгани учун отамдан узр сўраган, бу дўстлик бурчига зид, деган. Бир йилдан сўнг у отамни Хўб Нигор хонимга уйлантириб, «қўрагон», яъни «хон қуёви» деган унвонга сазовор қилган. Хўб Нигор хоним Султон Махмудхондан бир ёш катта, Юнусхоннинг Эсан Давлат бегимдан қўрган учинчи кизи бўлган. Эсан Давлат бегимнинг катта кизи Меҳр Нигор хоним бўлиб, уни Султон Аҳмад мирзога беришган, бу ҳақда ёзган эдик, қолган воқеалар иккинчи қитобада ёритилади. Ундан қичиги – Қутлук Нигор хонимни Умаршайх мирзога беришган, ундан Заҳириддин Муҳаммад Бобур Подшоҳ ва Хонзода бегим тугилган бўлиб, уларнинг ҳаёти кейин зикр қилинади. Юнусхоннинг қизларидан учинчиси Хўб Нигор хонимни отамга беришган, у менинг онам бўлган. Уларнинг ҳаётлари ҳам иккинчи қитобада ўрни билан ёритилади. Юнусхоннинг яна Шохбегим Бадахшийдан иккита кизи бўлган, улардан каттаси – Султон Нигор хонимни Хисорга, Султон Махмуд мирзога узатишган. Ундан Мирзохон тугилган, унинг ҳаёти ҳам иккинчи қитобада тасвирланади. Ҳаммадан қичиги Давлат Султон хоним, у ҳақда ҳам иккинчи қитобада тўхталамиз. Қискаси, хон мудом отамдан узр сўраб «Мен кечалари доимо ҳарамда бўлсаму, сен ёлғиз хонада қолсанг, бу дўстликдан эмас. Ўйла, шу яхшими?» дер экан. Шундан сўнг у дабдабали тўйга тайёргарлик қўришга қўрсатма берган. Икки йил тўйга тайёргарлик қўрилган ва турли расм-русумлар билан Хўб Нигорхонимни менинг отамга олиб беришган. Бу орада Султон Аҳмад мирзо ҳам, Умаршайх мирзо ҳам Султон Махмуд мирзо ҳам вафот этишган, бу биров кейин ёритилади. Ўратепа хоннинг тасарруфида бўлиб, уни хон менинг отамга берди. Отам Ўратепага қўчиб ўтиб, теварак-атрофдаги қўплаб жойларни Ўратепага қўшиб олди. Буларнинг бари мазкур «Тарих»нинг иккинчи қитобида берилади.

Олтмиш учинчи фасл. Султон Махмудхон ҳукмронлиги даврида Тошқандда бўлиб

Ўтган воқеалар баёни, унинг ишларининг издан чиқиши ва ҳаётининг интихоси.

Султон Аҳмад мирзо билан сулҳ тузилгунига ва Карокўз бегимга уйлангунига қадар Султон Маҳмудхон Туркистонни босиб олди. Туркистон ҳокими, Султон Аҳмад мирзо номидан у ерни сўраб турган Муҳаммад Мазид тархонни ушлаб қамашди ва сулҳ тузилишининг асосий сабабчиси мана шу Муҳаммад Мазид тархон бўлди, чунки у Султон Аҳмад мирзонинг тоғаси эди.

Султон Маҳмудхон Туркистонни босиб олган пайтда Шоҳибекхон хон хизматида эди, унинг Чир бўйидаги жангда кўрсатган хизматларини ҳисобга олиб, хон Шоҳибекка Туркистонни берди. Шу сабабдан Қирайхон ва Жонибекхон – козокларнинг ўғиллари билан Султон Маҳмудхон ўртасидаги эски дўстлик душманликка айланди. Улар: «Шоҳибекхон бизнинг душманимиз, сен қандай қилиб уни бизга қарши қилиб Туркистонга кўясан?» дейишди. Мана шу жанжаллар туфайли Султон Маҳмудхон билан ўзбек-козоклар ўртасида икки марта жанг бўлди, ҳар иккала сафар ҳам Султон Маҳмудхон енгилди. Мағлубиятларнинг сабаби мана бундай: «Юнусхондан ҳурмат-эътиборга лойиқ амирлар қолди. Ҳамма одамларда бўлганидек, тахт вориси бўлган хонларда ҳам одатда шундай бўлади, улар олдинги яхши одамларнинг қадрига етишмаган, ҳатто бирор кишига ҳомийлик қилсанг, у яхши одам бўлиб қолади, деб ҳисоблашган, лекин бу бўлмаган гап. Мана шу фикрга таяниб, хон соткинлар тўдасидан бир қанча одамларга ҳомийлик кўрсатди ва ана шу тубан қимсалар мудом аввалги обрўли амирларнинг тағига сув қуйишга уринишди. Иш шунга бориб етдики, хон мўътабар амирлардан бештасини ўлдирди ва оилаларини батамом йўқ қилди. Уларнинг ўрнига ўзи ҳомийлик қилган ўша соткинлардан бештасини қўйди. Султон Маҳмудхон билан ўзбек-козоклар ўртасида Шоҳибекхон туфайли жанг бўлган маҳалда ана шу беш киши лашкарбошилар бўлишган ва сўзсиз мағлубиятга учрашган. Ўша ўлдириб юборилган бешта амир қилган ҳайрли ишлар туфайли атрофдаги султонлар қалбида муҳрланиб қолган ҳокимиятнинг қудратига тан бериш туйғусидан ҳеч вақо қолмади.

Бу орада Умаршайх мирзо қаптархонадан йиқилди ва 899 (1493-1494) йилда ҳалок бўлди. Бунинг хабари Султон Аҳмад мирзога етгач, у дарҳол, Худо кўрсатмасин, Андижон мўғуллар қўлига тушмасин деб, Андижонга томон қўшин тортди. Умаршайх мирзонинг амирлари ҳушёрлик ва матонат кўрсатишиб, Умаршайх мирзонинг ўн икки яшар ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобур Подшоҳни тахтга ўтказишди ва Султон Маҳмудхонга ёрдам сўраб мурожаат қилишди.

Султон Аҳмад мирзо Марғилон чегарасига етганда бетоб бўлиб қолди. У сулҳ тузиб ортига қайтаётганда йўлда вафот этди. Бу Умаршайх мирзо вафотидан қирқ кун ўтгач содир бўлди.

Султон Маҳмуд мирзо Хисордан келиб, ақасининг ўрнига Самарқанд тахтига ўтирди. У олти ой ҳукмронлик қилиб, ўз ажали билан ўлди.

Султон Маҳмудхон Самарқанд тахтига эришиш орзусида Самарқандга йўл олди. Бойсунгур мирзо Миёнқол деган жойда жангга қиришди. Султон Маҳмудхоннинг амирлари ўша ярамаслар тўдасидан бўлгани боис Самарқандни олиш насиб қилмади, Мўғуллар ва Самарқанд аҳолиси мана шу воқеага бағишлаб шеърый тарих ёзишди. Хон ортига қайтиб, Тошқандга қелди. Ҳалиги соткин амирлар хонга: «Ҳозир Шоҳибекхон Самарқанд ва Бухорони эгаллаши учун унга ёрдам берсак тўғри бўлади, ҳукмдор елкасидаги барча ташвишлар унга юқлатилади, биз эса Тошқандда бамайлихотир

ўтирамиз» дея гап уктира бошлашди. Хон рози бўлди. Отам бу тадбирнинг нотўгрилигини хонга тушунтиришга канча уринмасин, уни канча ишонтирмасин, у мутлако кулок солмади, улар ёрдам беришиб, Шоҳибекхон Самарканд ва Бухорони олди. Бу воқеанинг баёни иккинчи китобда давом эттирилади; Бобур Подшоҳ ҳаётининг баёни ҳам шунга киритилган.

Шундай қилиб, хон кўмагида Шоҳибекхон Самаркандни эгаллаб, унга ўрнашиб олди. Унинг лашкари эллик минг кишига етди, қаерда ўзбек бўлса, ҳаммаси унга қўшилишди. Шоҳибекхон биринчи навбатда хонни четлаштиришга киришди. Хон ноилоҳ аҳволда қолди, хон ҳам, ана у пасткаш одамлар ҳам пушаймондан қанчалик бармоқларини тишлашмасин, фойдаси бўлмади.

Бу орада айтиб ўтганимиздек, Мўғулистонда қолган Султон Аҳмадхон, хоннинг иложсиз вазиятда қолганини эшитиб, акасига ёрдамга келди.

Ушбу икки хон Шоҳибекхон билан жанг қилишиб, иккови ҳам мағлубиятга учради. Иккала хонни тутиб келтиришгач, Шоҳибекхон уларга иззат-икром қўрсатди. Хонларни Мўғулистонга жўнатди-да, мўғулларни ўзи билан олиб қолди – бунинг баёни иккинчи китобда келтирилади.

Султон Маҳмудхон билан Султон Аҳмадхон иккала ака-ука ҳам Мўғулистонга кетишди.

Султон Аҳмадхон ўлди, бу Султон Аҳмадхон ҳаёти тасвирида баён қилинади.

Султон Маҳмудхон Мўғулистонга бориб, бир қанча муддат у ерда бўлиб, кўп қийинчиликларни бошдан кечирди, охир оқибат, Шоҳибекхон унга илгари қўрсатган ҳомийлик умидида унинг қошига боради. Бирок Шоҳибекхон Султон Маҳмудхонга: «Бир марта бағрикенглик қилдим, иккинчи марта яна шундай қилсам, бу менинг ҳокимиятим инкирозига сабаб бўлади» дейди. У Султон Маҳмудхонни оиласи, қатта-кичик фарзандлари билан Хўжанд дарёси бўйида ўлдиради. «Лаби дарёи Хўжанд» (Хўжанд дарёси бўйи) сўзларида уларнинг ўлими санаси жамланган. Бу воқеалар иккинчи китобда баён қилинади ва шу шеърӣ тарих ҳам ўша ерда тушунтирилади. Такрорга йўл қўймаслик учун биз бу ерда тасвирни қисқарттирдик.

Олтиш тўртинчи фасл. Султон Аҳмадхон баёни.

Илгари баён қилинганидек, Юнусхон Тошқандга қелган пайтда Султон Аҳмадхон ибн Юнусхон шаҳар ва вилоятларда яшашни ёмон кўрадиган мўғулларга қўшилиб, отасидан қочиб бориб, Мўғулистонда қолиб қетди. Унинг Мўғулистонда қилган ишлари ва ҳукмронлиги – жуда узун тарих, булар ҳақида қисқача қуйидагиларни айтиш мумкин: Мўғулистонда қолган барча мўғулларни ўз ҳокимиятига тегишли тарзда бўйсундириши учун унга ўн йилча қерак бўлди. У бир қанча қавм амирларининг, шу жумладан, арлотларнинг қадрига етмади, ваҳоланки, улар улуг амирлар бўлишган. Амирлар унга қаршилиқ қўрсатишди, ниҳоят жанг бўлди, ўша жангда уларнинг авлоди қириб юборилди. У Ёсан Бугахонга қарши юришда иштирок этганидан бери ортиқ бирорта хонга мадад қўлини чўзмаган амир Султон Али қурасни ҳам ўлдирди.

Бу орада қалъачи қавмидан бир гуруҳ лашкарбошилар, – ўша пайтда Мўғулистонда сон жихатидан бундан кўп қавм бўлмаган – тил бириктиришиб, бир қуни кечаси хонга ҳужум қилишди. Хон қароргоҳи ёнида бўлган барча жангчиларни қочириб, хон қодирини ўққа тутишди. Хон бир неча жойидан ярадор бўлди. Охири улардан биттаси хонни бир ёқлик

килиш учун чодир ичига бостириб кирди. Хон килич ялангочлаб, унга карши турди. Улар бир-бириларини ярадор килишди ва ўша одам ҳаммаёгидан яраланиб чодирдан кочиб чикиб кетди. Бир неча киши отдан тушиб, биргаликда тагин бир чодирга киришга ҳаракат килишди, шу пайт хон саройининг энг хурматли кишиларидан Сут Эмган баходир келиб колди. Халиги одамлар кимдир келганини кўргач, яна отга минишди-да, унга карши жўнашди. У бир ўзи эди, лекин улар билан жанг килди, Сут Эмган баходирни ўлдириш учун анча-мунча вақт керак бўлди. Улар хонга тагин хужум килишди. Каттик шовкин-сурон кўтарилиб, ҳар тарафдан отларни шошилиш эгарлаб, хон қароргоҳи томон одамлар ёпирилиб кела бошлашди. Қалучи қавми одамларининг ортиқ қаршилиқ кўрсатишга қучлари етмай кочиб кетишди. Ушбу қалучи гуруҳи батамом хон мулозимларидан иборат бўлган, бунга ҳеч қандай шубҳа бўлмаган. Охири улар қалмоқлар томонга кочиб кетишди. Хон жароҳатлари тузалгандан сўнг уларни ҳамма жойдан қидирди, уларни бутунлай қириб ташлаш учун икки йил керак бўлди. Шундан сўнг хоннинг ишлари тўлиқ изга тушди. Мўғулистонда ҳеч қим унга қарши туролмади. Бир неча марта у қалмоқларга қарши муваффақиятли ҳужумлар қилди, улардан қўпини ўлдирди. Икки марта Эсан Тойши билан жанг қилиб, ҳар иккаласида ҳам қолиб бўлди. Қалмоқлар ундан ниҳоятда қўрқишган ва уни Олачахон деб аташган, бу мўғул тилида «Қотил хон» деган маънони беради. Бу лақаб хонда умрбод қолган, одамлар уни Олачахон дейишган. Ҳозир мўғуллар уни Султон Аҳмадхон деб, бошқа қавмлар эса «Олачахон» дейишади. Мирхонд, Хондамир Хиравий ва бошқа тарихларда ҳам «Олачахон» деб ёзишган.

Шу воқеалардан кейин у ўзбек-қозоқлар устига қўриш қилди. Бунинг сабаби бундай эди: Султон Маҳмудхон ҳаётининг баёнида айтиб ўтган эдик, Султон Маҳмудхон икки марта ўзбек-қозоқлар билан жанг қилиб, ҳар иккаласида ҳам мағлуб бўлди. Шу сабабдан Султон Аҳмадхон ўзбек-қозоқлар билан қўришиб, уч марта қалаба қилди. Улар унинг ақаси Султон Маҳмудхонга нима қилишган бўлсалар, ҳаммаси учун қасос олди. У Мўғулистонни шундай мустаҳкамлаб олдики, қалмоқлар ва ўзбеклар етти-саккиз ойлик йўл масофасида Мўғулистон ҳудудига яқин қелолмайдиган бўлдилар. Мўғулистон чегараларидан қўнгли хотиржам Султон Аҳмадхон 905 (1499-1500) йилда, яъни қавқир банданинг қўрилган йилимда, Қошқар ва Абобакр қирзо ишини бир ёқлик қилишга қиришди. У Қошқарга қелганда, Абобакр қирзо Қошқарни ва Янги Қисорни лашқар ва озик-овқат билан таъминлаб, ўзи Ёрқандга қетди. Абобакр қирзонинг амирлари бир неча бор хонга қарши Қошқар ва Янги Қисор қалъаларида жанг қилишди, бунинг тафсилоти жуда узун. Ниҳоят Султон Аҳмадхон қўч билан Янги Қисор қалъасини олди, Қошқар ақолиси қалъани ташлаб, қочиб қетишди. Шу тахлит у Қошқар билан Янги Қисорни қўлга қиритди. У қишни ўша ерда ўтқазди ва оиласини Мўғулистондан Қошқарга қўчириб қелди. Қиш оқирлаганда улар Ёрқандга, Абобакр қирзо устига қўришди. Абобакр қирзо қалъадан қикмади. Султон Аҳмадхоннинг жангчилари қалъага қўришдан маъно йўқлигини қўришгач, Ёрқанд тоғига ўлжа учун жўнашди. Ўлжани қўлга қиритгач, улар Ёрқанд ва Қошқарга йўл олишди.

Абобакр қирзо қўп сонли лашқар билан Ёрқанддан қиқиб, тоғда хоннинг йўлини қесиб қикди. Каттик жанг бўлди, дарё-дарё қонлар тўқилиб, ниҳоят хон лашқари мағлубиятга учради. Тор-мор қилинган хон Қошқарга қелди, лекин бу ерда қололмади. Қошқардан ҳам қочиб, Мўғулистонга қетди.

Шу тахлит бир йил ўтгач, Шоқибекхоннинг Султон Маҳмудхонга қарши душманлик ҳаракатлари ҳақидаги ҳабар етиб қелди. Уқалиқ меҳри товланиб, Султон Аҳмадхон ўз

акаси ёнига жўнади. Ўз ўрнида катта ўгли Мансурхонни колдириб, унга хонлик ҳукукини берди. Колган икки ўғиллари Султон Саидхон билан Бобожок султонни хон ўзи билан бирга Тошкандга олиб кетди.

Икки хон, Султон Махмудхон билан Султон Ахмадхон Тошкандда учрашдилар. Учрашув пайтидаги ҳар хил расм-русумлар иккинчи китобда тасвирланади. Кискаси, улар Шохибекхонга қарши қандай қилиб курашиш ҳақида ўйлашди. Нихоят хонлар билан Шохибекхон ўрталарида Аҳсида жанг бўлиб ўтди, хонлар енгилди ва асирга тушишди. Шохибекхон уларнинг илгариги хизматларини ҳисобга олиб, икковини ҳам Мўғулистонга жўнатиб юборди. Аммо мўғул улусидан кўпчилигини олиб қолди. Иккала хон ҳам Мўғулистонга кетишди ва ўша киши Оқсувда ўтқазишди. Султон Ахмадхон бир неча марта фалаж бўлди. Табиблар уни тузатишдан ожиз бўлишди ва 909 (1503-1504) йил кишининг охирида Султон Ахмадхон вафот этди (Илоҳим, жойи жаннатда бўлсин). Султон Ахмадхон беҳад тақводор ҳукмдор, ҳақиқий мусулмон, шариат қонунларидан ҳабардор хон эди. Шунинг учун кўп масалаларда шариатга таяниб иш қўрди. Шариат масалаларида у ҳеч ҳам қийналмасди. У ғайратчан ва жасур киши бўлиб, беҳад довураклиги, ақлу фаросати билан ажралиб турар, шу билан бирга қамтар эди. У дарвиш, олим ва тақводор кишиларни айниқса ҳурмат қиларди. У вақтининг кўп қисмини тоат-ибодатга бағишлаб, беш вақт намозни албатта жамоат билан ўқирди. У қариндошчилик ришталарини жуда қадрларди; олийҳимматлилик ва ҳайрли ишларда ўша даврда унга тенг келадигани бўлмаган. Унинг муборак ёши ўттиз тўққизда эди. Ҳаётининг тўлиқ тасвири иккинчи китобда берилади.

Олтмиш бешинчи фасл. Мансурхон зикрида (Аллох унинг гуноҳларини мағфират қилсин).

Мансурхон – Султон Ахмадхоннинг катта ўгли. Султон Ахмадхон акаси Султон Махмудхонга кўмак бериш учун Тошкандга кетганида Мансурхонни ўз ўрнида қолдирди. Бу 909 (1503-1504) йилда бўлган эди, ўшанда у ўн олти ёшда бўлиб, отаси Султон Ахмадхоннинг вафотига ҳақиқатан хон бўлиб турди. Султон Махмудхон Оқсувни ташлаб, Мўғулистонга кетгач, Мансурхон Оқсувга жойлашди. У билан дўғлат қавмидан бўлган амир Жабборберди орасида, меросхўрлар ўртасида бўлганидек, қелишмовчилик юз берди ва у Жабборбердини ўлдириш фикрида бўлди. У жонини қутқаришга чора излаб Абобакр мирзога одам юборди ва ундан мадад сўради. Абобакр мирзо бунақа имкониятни анчадан бери Аллоҳдан сўрарди, у ўттиз минг кишилик лашкар билан Оқсувга жўнади. Амир Жабборберди Абобакр мирзо истикболига шошилиш чикди. Абобакр мирзо лашкарининг қурол-аслаҳа ва жангчилари тайёр ҳолга қелтирилди. Бу хабар Мансурхонга етгач, у Оқсув қалъасини мустаҳкамлаб, у ерда лашкарни қолдириб, ўзи Бой ва Қусан тарафга кетди. Амир Жабборберди Абобакр мирзога ишончи туфайли ўзи тугилиб ўсган юрти Уч қалъасини Абобакр мирзога топшириб, у билан бирга Оқсувга кетди. Улар жанг билан Оқсувни олиб, пулларни ва Султон Ахмадхон ҳамда унинг одамлари йигирма беш йил давомида тўплаб яшириб қўйган барча бойликларни эгаллаб олишди. Мўғуллар ва Оқсув халқини – ҳамма-ҳаммасини қўчириб, Қошқарга жўнатишди. Абобакр мирзонинг ишончини қозониш учун амир Жабборберди ўз оиласини ҳаммадан аввал жўнатди ва жон саклашининг воситасини шунда қўрди. «Ойланг

шу ерда колаверсин» деди Абобакр мирзо. «Оилани кейин кўчириш кийин бўлади. Оилам хозир кетаверсин, мен бир неча кунга қолиб, чекка туманларда хужум қилиш ва талаш билан шугулланаман. Лашкарингизни ўлжа билан тўлик таъминлайман ва лашкар билан бирга Қошғарга, сизнинг хизматингизга бораман», деб жавоб берди амир Жабборберди. Абобакр мирзо амир Жабборбердининг бу хийласига ишониб, унинг оиласини олиб кетди ва ўз лашкаридан ўн минг одамни амир Жабборберди билан қолдирди. Алданган, йўлдан тойдирилган Абобакр мирзо лашкари Қошғарга кетди, амир Жабборберди эса Оксус чегарасида қолди.

Бу воқеалардан Мансурхон тамоман довдираб, ўзини ночор ҳис этди ва амир Жабборбердига қасд қилганидан пушаймон бўлди. Амир Жабборберди Мансурхоннинг тоғаси бўлиб, Мансурхон унинг синглиси Соҳиб Давлат бегимдан тугилган эди. Шу пайтда амир Жабборберди қелгани ҳақида хабар олиб қелинди. Мансурхон унга киши юбориб, узр сўради, амир Жабборберди билан шартнома тузиб, уни олиб қелди ва отаси Султон Аҳмадхон кўрсатган илтифотлардан ҳам ошириб иззат-иқром кўрсатди. Амир Жабборберди Мансурхоннинг хизматига қелди, шундан сўнг хоннинг ишлари раванг топа бошлади.

Ўша кунларда ҳар хил қавмлар ўртасида душманлик юзага қелар, у буларни қўлидан қелганча яраштиради.

Маълумотлар хотирада тўлиқ сақланмагани боис бу воқеаларнинг баёни муфассал қелтирилмади. Қисқаси, шу орада Мўғулистонда Султон Маҳмудхон, Султон Саидхон ва Султон Ҳалил султон ўртасида юз берган қелишмовчиликлар ҳақида хабар етиб қелди. Мансурхон Мўғулистонга бориб, амакиси Султон Маҳмудхон билан яна бир марта учрашди. Катта амакиси мажлисида Мансурхон ўз укалари Султон Саидхон ва Султон Ҳалил султон билан учрашди. Ажрашганларидан кейин Султон Маҳмудхон Мўғулистонда қолмади. Мўғулистондаги ишларни тартибга қелтириш унинг қўлидан қелмади ва у аввал айтиб ўтганимиздек, Мовароуннаҳрга бориб, ўша ерда ҳалок бўлди.

Султон Маҳмудхоннинг вилоятга кетганини эшитгач, Мансурхон укалари қошига йўл олди. У қелган пайтда бу икки султон қирғизлар ва қолган мўғуллар билан бирга Мўғулистонда эди. Чорун Чолак деган жойда қаттиқ жанг бўлди, Мансурхон ғалаба қилди, икки ака-ука вилоятга қочиб қетишди.

Улар Андижонга етишганда, Андижон ҳокими Жонибек султон Султон Ҳалил султонни ўлдирди. Султон Саидхон Қобулга қочиб кетди. Бунинг баёни иккинчи қитобада қелтирилади, Султон Саидхон ҳаётининг шарҳида ҳам ёритилади.

Мансурхон Мўғулистонда бўлган қирғизлар ва бошқа элатларни Қалиш ва Турфонга қўчиб қетишга мажбур қилди. Қирғизлар Мўғулистондаги барча бузғунчиликларнинг сабабчилари бўлганлигидан Мансурхон хийла билан уларнинг қўпини ўлдирди, озрок қисми Мўғулистонга қочиб кетди. Кейин у бир неча бор қалмоқлар устига юриш қилди, аксарият қолларда ғалаба қозонди ва Мансурхоннинг ишлари ривож топди. Аммо ака-укалар гоҳида унга қарши қўзғалиб туришди. Улардан Эмин Ҳожа султон айниқса, қўпроқ душманлик қилди. Мансурхон икки марта унинг исёнини яхшиликча бостирди, унга ҳеч нима демади, у учинчи марта қўзғолганида уни тутиб олиб Ёрақа отабегига топширди ва ўлдиришни буюрди. Ёрақа отабеги Эмин Ҳожа султонни бир жойга бекитиб қўйди-да, хонга, буйруқни бажардим, деди.

Бир йил ўтгач, Мансурхоннинг яна бир укаси Бобожок султон хондан қочиб, Бой ва Қусанга кетди. Абобакр мирзо билан амир Жабборберди вайрон қилганларидан бери Бой ва Қусан ўша ҳолича ётган эди. Бобожок султон бу ерга қелиб, дехқончилик билан

шугулланди ва вайрон бўлган калъани тиклади.

Мансурхон Бобожок султонга карши юриш килди. Аввал у укасига мурожаат килишни панд-насихатдан бошлади, гапини тинчлик, хамжихатлик хакидаги сўзлар билан тугатди. Бобожок султон: «Кандай килиб мен сизга ишонай, сиз худди мендек укангиз бўлган Эмин Хожа султонни душман сингари ўлдирган бўлсангиз. Сизга ҳеч бир ишончим қолмади» деди. Мансурхон Эмин Хожа султонни ўлдиришга буюрганидан пушаймон бўлди ва нима деб жавоб килишини билмади. Шу аснода Ёрака отабеги; «Мен ўзбошимчалик қилдим, сизнинг буйругингизга қарамай мен унинг ҳаётини сақлаб қолдим» деди. Мансурхон қувониб кетиб, бу иши учун Ёрака отабегининг мансабини кўтарди, Эмин Хожа султонни эса Бобожок султон ёнига жўнатди. Бобожок Мансурхонга бўйин эгди ва яхши иттифоклик йўлга қўйилди.

Шу вақтда Султон Саидхоннинг Абобакр мирзо устидан қозонган ғалабаси ва Қошғарнинг озод қилинган ҳақида хабар қелди. Бобожок султон Эмин Хожа султонни Саидхон қошига жўнатди – Бобожок султон билан Мансурхон бир онадан эдилар. Султон Саидхон Эмин Хожа султоннинг қелганидан беҳад хурсанд бўлди. Бу воқеалар тафсилоти иккинчи қитбада қелади.

Мансурхон Султон Саидхондан Султон Халилнинг ўлими туфайли жуда кўрқарди, негаки у Султон Саидхон билан бир онадан тугилган эди, Султон Саидхон билан Мансурхон ўртасида душманлик ҳукм суларди. Мансурхон унинг эски душманлик йўлидан боришига қаттиқ ишонарди, аммо Мансурхон мулоҳазасига қарама-қарши ўлароқ, Султон Саидхон акаси Мансурхон қошига элчи юбориб, у билан учрашишни сўради. Учрашув 912 (1506-1507) йилда Оксув билан Қусан ўртасида бўлиб ўтди; Султон Саидхон акасига бош эгди ва хутбани унинг номига ўқитди. Ака-укалар ўртасида яқин муносабат ўрнатилди. Икки ака-уканинг хамжихатлиги туфайли йигирма йил давомида мамлакатда тинчлик ҳукм сурди. Айтайлик, бирор одам Хитой шахри Қамуладанми ёки Андижонданми қелаётган бўлса, ҳеч қачон озик-овқат ёки от-уловга муҳтожлик сезмаган, аксинча, ҳар кеча бирорта хонадонда меҳмон бўлган. Муҳаммад (с.а.в) ва унинг умматлари номидан сўраймизки, ҳар бир ишга қодир Аллоҳ нариги дунёда бу икки олийжаноб ака-укага муносиб бандалар орасидан жой ато этсин ва уларга жаннат эшиқларини очсин. Ана шу йигирма йил ичида Мансурхон бир неча марта қалмоқларга қарши Хитойга газавот эълон қилди ва ҳар ғал ғалаба билан қайтди. Шу урушлардан бирида амир Жабборберди, шунингдек, Хожа Тождиддин Муҳаммад шахид бўлишди. Хожа Тождиддин Мавлоно Аршадиддин наслидан тарқалган Қусан хожаларидан бўлган. Мўғулларда Мавлоно Аршадиддин туфайли ислом дини йўлга қўйилди, бунинг баёни аввал берилган эди. Хожа Тождиддин Мавлоно Али Аррон Тусий (Аллоҳ раҳматиға олсин) қўлида таълим олди ва бир неча марта пирларнинг қутби Хожа Носириддин Убайдуллоҳ ҳазратлари билан учрашишга муяссар бўлди ва Эшоннинг муборақ чехраларини қўришдек саодатга эришди.

Фақир банда Хожа Тождиддиннинг ўз оғзидан эшитганим бор эди, у бир куни: «Мен эшон ҳазратлари олдида ўтирганимда, у киши, шубҳали лўқмани ейишдан тийилмоқ керак», дедилар. Мен йигинда иштирок этаётган одамларга разм қолдим, ҳаммалари такводор инсонлар эди, мендан бўлақ бундай парҳезға риоя қилмайдиган ҳеч қим йўқ эди. Шундан бошлаб мен қонлиғига ишончим қонил бўлмаган овқатларни емасликка ўзимға сўз бердим, мен дастурхонингиздан овқат еёлмасам, мени маъзур тутинг» деган эди. Шундан қўриниб турибдики, Хожа Тождиддин такводор ва нафсини тия оладиган киши бўлган. Эллиқ йил мобайнида у доимо Султон Аҳмадхон билан Мансурхоннинг ёнларида

бўлди, хонлар унга сигиниш даражасида бўлишган. У ҳеч кимдан, хонлардан ҳам, султонлардан ҳам, амирлару жангчилардан ҳам, халқдан ҳам, бокколлару дехконлардан ҳам ҳеч қандай хайр-эхсон ёки совга-салом қабул қилмаган. Хожа Тожиддин тижорат ва дехкончилик билан шугулланган, бунинг эвазига қодир Аллох унга кўрсатган инояти туфайли катта бойлик тўплаган. У йил бўйи хон ва амирларга қанчалар саховатпешалик қилган! Гарибу гураболар, оддий халқ, дехконлар ва бақколлар, хунармандлар – ҳамма ундан наф кўрган. Шу сабабдан унга ишончсизлик билан қарайдиган одам бўлмаган, барча давлат ишлари у туфайли муваффақиятли ҳал этилган. Дарҳақиқат, у беҳад улуг, ҳалол, саҳий, бағрикенг одам бўлган. Хитойга қарши олиб қорилган урушлардан бирида у Мансурхоннинг кўзи олдида исломнинг жафоқаш сифатида жон берган (Аллох охиратини обод қилсин).

Қисқаси, Мансурхон Хитойга қарши адолатли урушни тугатгач, Мўғулистондаги Арисда ўзбек-қозоқлар билан жанг бўлди ва хон енгилди. Мансурхон ҳокимиятининг бош устунларидан бири Сўфи мирзо бекчиқ ўлдирилди. Шундан сўнг Мансурхон Чалиш ва Турфондан нарига қам қиқадиган бўлди. Султон Саидхон вафот этгач, у икки марта Оксуга юриш қилди, ҳеч нарсага эришолмай орқасига қайтди. У 950 (1543-1544) йилда вафот этди (Илоҳим Ўзи унга жаннатдан жой ато этсин). Ўшанда унинг муқорак ёши олтмиш атрофида эди. Қигатой хонларидан, Юнусхондан ташқари ҳеч қим, шу ёшга қашамаган. У 907 (1501-1502) йилда ўн олти ёшида тахтга ўтириб, қирк уч йил подшолик қилди. Қигатой хонларидан ҳеч қим шунча йил ҳуқмронлик қилмаган. Шундай узок умр ва шундай мустанкам ҳокимият мўғул хонларининг бирортасига насиб қилмаган. Унинг ҳаёти бошидан охиригача хайрли ишлар ва тақводорлик билан безанган. Унга қикин одамлардан эшитган эдимқи, у ўз вақтининг фақатгина бешдан бир қисмини давлат ишларига сарфлаган, қолган вақти Қуръон мутолаасига, намоз ўқишга ва Аллохга сигинишга қетган. Вақтни тақсимлаш мақорати бўйича ҳуқмдорлар, ҳатто тариқат аҳли орасида ҳам унга ўхшагани қам топилса қерақ. Шубҳасиз, шу ишлари орқасидан унга мана шундай узок умр ва шундай дунёвий бойлик насиб қилганқи, бунақасига унинг тоифасидаги бирор қимса эришолмаган. Ишончимиз қомилқи, қарами қенг Аллох унинг ёруғ оламдаги ҳаёти синқари у дунёсини ҳам обод қиқади (Илоҳим шундай бўлсин). У ҳаётни жуда зўр қилган, ўтқир ақл эқаси бўлган, тинқлиқни саклаш, лашқарни қамлаш ва уни бошқариш санъатини эғаллаган. Унинг табиатида подшолик дабдабаларига, хонларча ўзини қатта олиш, тақабурликқа мойиллик бўлмаган, ҳатто ақсинча, у оддий бўлишга, ўзини бошқалардан ажратмасликқа ҳарақат қилган.

Ўша қайтда яхши қироат қиқадиган бир ҳофиз бўлган экан. У Қуръонни зўр ўзлаштирган, ўша манзилларда қироатни ундан яхши қиқадиган одам бўлмаган; одамлар уни «Ҳофизи мағасак», яъни «Итқивин қори» деб аташган. У табиатан шу даражада бетайин ва бузук одам бўлганқи, буни тасқирлашдан тийилган маъқул. Мансурхон ундан Қуръонни ўрганган. Унинг айрим мулозимлари ёлғиз қолишган қайтда хонга ўша ҳофизнинг устозликқа қолойиқ эканлиқини айтишган, қунқи у беҳад ахлоқсиз нусха, қикинда уни сигир қилан ярамас иш қиқаётганда кўришган. Хоннинг шундай одамга шогирд бўлиши тўғрими?» – дея эътироз қилдиришган. Хон: «Мен ундан Қуръонни ўрганяқман, унинг ярамасликларини ўрганиш ниқатим йўқ» деб қавоб берган.

Буни айтишдан мақсад, Мансурхоннинг қай даражада ҳақиқий муқулмон бўлганлиқини кўрсатишдир; у бутун онғли ҳаётини муқулмончилиққа бағишлаган. Ундан икки ўғил – Шоххон ва Муҳаммад султон, бир қиз қолган бўлиб, қизини Султон Саидхон ўғли Рашид султонга олиб берган, бу ҳақда иққинқи қитобда сўз юритиқади.

Олтмиш олтинчи фасл. Шоххон ибн Мансурхоннинг баёни.

Мансурхон (Аллох гўрини нурафшон килсин) хаётининг сўнгги кунларида катта ўгли Шоххонни хон кўтарди, ўзи эса узлатга кетди. Мансурхоннинг вафотидан сўнг Шоххон тўла мустакилликка эришди ва мана hozir хам, яъни 952 (1545-1546) йилда отасининг ўрнида Турфон ва Чалишда хонлик килмокда. Отасининг мулозимлари билан муносабатда, хонлик ишларида ва давлатни бошқаришда у нотўғри йўл тутди. Ўзим хам эшитганман, хаммага хам бу маълум, у нолайик феъл-атвори билан ном чикарган – буни изохлаш мазкур китоб максадига кирмайди.

Падари бузрукворининг хаётлик чогидаёк у окпадарлик лойи билан муборак номни ва поклик либосини ифлос килди хамда такводор отасига рисоладагидек хурмат-иззат кўрсатмади, бу дунёнинг бахт-саодати бўлган солих фарзандлик бурчини адо этмади. Шундок бўлса-да, тарих битувчиларнинг одатлари шундайки, воқеалар канчалик эслашга нолайик бўлмасин, улар уни тасвирлашдан тийилмайдилар, негаки уларнинг максоди хукмдорларнинг мактовга лойик феъл-атворларини кўрсатиб, ножоиз ишларини четлаб ўтиш эмасдир. Дунё халклари тарихи тўғри сакланмоги учун улар хамма нарсани кандай бўлса, шундоклигича ёритиб беришлари лозим.

Келажакда хар бир одам, у юкори табакаданми ёки бошқаданми, бу сатрларни ўкиб, бунинг панд-насихат эканлигини тушуниб, яхши хулклардан ё бўлмаса ярамас хатти-харакатлардан охир-окибат нима кутиш мумкинлигини ўзи учун белгилаб олар, нега хар бир шахс ундок ёки бундок тарзда тасвирланганига акли етар. Ва эхтимол, бу панд-насихатларни ўзига қабул килиб, кишилар уни келажакда эзгу дуолар билан эслашлари учун яхши амалларга кўл уриб, ёмонликлардан тийилар, иншооллох.

Олтмиш еттинчи фасл. Султон Саидхон ибн Султон Ахмадхон баёни.

Султон Ахмадхоннинг ўн саккизта ўгли бўлган, энг каттаси Мансурхон бўлиб, у ҳақда юкорида тўхталдик. Ундан кейингиси Искандар султон, отасидан сўнг ўз ажали билан ўлган. Ундан сўнг Султон Саидхон келади. Колган ўн бештасининг хаёти иккинчи китобда ёритилади.

Султон Ахмадхон акаси Султон Махмудхонга мадад бериш учун кетганида Султон Саидхон ўн тўрт ёшда эди. У фарзандлари ичидан факат икки ўглини – Султон Саидхонни ва Бобожок султонни ўзи билан олиб кетди. Хонлар бирга бўлган ўша кунларда Султон Саидхоннинг хаёти падари бузруквори хамда саодатманд амакисининг гамхўрликлари остида гоётада бахтиёр кечди. Бу икки хон билан Шохибекхон ўртасида Ахсида жанг бўлгунига қадар шундай давом этди, жанг тафсилотлари юкорида келтирилган эди. Кочаётганда Султон Саидхоннинг бўкса суягига ўк тегиб, суякни жарохатлайди. У бир пана жойга бекиниб олди.

Хужумлар тўхтаб, одамлар ўз жойларида қарор топгандан кейин уни топиб олишди. Оёғи жарохатлангани учун уни ҳеч қаёққа олиб боришмади. Бир неча кундан кейин саломатлиги бироз яхшилангач, уни Ахси ҳокими Шайх Боязид олдиға олиб боришди. Шайх Боязид ва унинг укаси Султон Ахмад Танбал хаётларининг баёни иккинчи китобда

келтирилади. Шайх Боязид Султон Саидхонни камокда саклади. Келгуси йили бугдой пишиги махали Шохибекхон яна Фаргонага ва Султон Ахмад Танбал устига юриш килган пайтда Султон Ахмад Танбал билан Шайх Боязид барча ака-укалари билан бирга Шохибек кўлида шахид бўлишди. Шохибекхон Фаргонани эгаллаб олди.

Султон Саидхон Ахсида Шайх Боязид камогиди ётган эди. Шохибекхоннинг одамлари Султон Саидхонни камокдан чиқариб, Шохибекхон қошига олиб келишди. Шохибекхон Султон Саидхонга худди ўз ўғлидек муомала қилиб, унга чин кўнгилдан ачинди ва уни ўзи билан Самарқандга олиб бориб, у ердан лашкар билан бирга Хисорга олиб кетди. Хисравшоҳ Хисор, Кундуз ва Бадахшонни олганда Султон Саидхон Шохибекхон билан бирга эди. Шохибекхон у ердаги ишлардан озод бўлгач, тагин Самарқандга қайтди, у ердан Хоразмга йўл олди. Султон Саидхон бу пайтда ундан қочиб Мўғулистонга кетиб қолди. У Ўзганд йўли билан Ёттиқандга етди. Ёттиқандда ўша пайтда Султон Махмудхон ўтирарди. Бир муддат катта амакиси ёнида ушланди, аммо Султон Махмудхон феълларидаги ҳокимият ишларига нисбатан пала-партиш муносабатни қўриб Султон Саидхоннинг батамом ҳафсаласи пир бўлди. У Султон Махмудхондан қочиб, Мўғулистонга укаси Султон Халил султон ёнига кетди, ўша пайтда у қирғизлар ҳукмдори эди, тўрт йил Мўғулистонда укаси билан қирғизлар орасида яшади. Бу тўрт йил мобайнида Султон Махмудхон, Мансурхон ва бу икки ака-укалар ўртасида кўп воқеалар бўлиб ўтди. Охири шундай бўлдики, Султон Махмудхон мана шу жиянлари туфайли Мўғулистонда қолмай, Шохибекхон ёнига унинг ҳомийлигидан умид қилиб кетди. Шохибекхон уни Хўжандда қатл этди, бу ҳақда тўхталган эдик.

Султон Махмудхон Шохибек қошига кетганида, бу икки ака-ука Мўғулистонда қирғизлар орасида қолишди. Шунда, Мансурхоннинг Чалиш ва Турфондан қўшин тортиб, Мўғулистон қирғизларини бўйсундириш учун ака-укалар устига юриш қилгани ҳақидаги хабар етиб келди.

Султон Саидхон билан Султон Халил султон икковлари бутун қирғиз ва мўғулларни тўплаб, Чорун Чолак деган ерда бир мустаҳкам жойни танлаб, жангга шай бўлиб туришди. Мансурхон ҳам лашкарини тўплаб етиб келди. Каттик жанг бўлди, охирида Султон Саидхон билан Султон Халил султон мағлуб бўлишди. Мансурхон баёнида айтиб ўтганимиздек, Мансурхон қирғизларни Чалишга қўчирди.

Султон Халил султон жанг майдонидан қочиб, бир қанча одамлари билан зора Шохибекхон мурувват кўрсатса, деган умидда Фаргонага, амакиси Султон Махмудхон изидан йўлга тушди. У Ахсига келганида Шохибекхоннинг амакиваччаларидан бири Фаргона ҳокими Жонибек султон уни ўлдирди.

Султон Саидхон жанггоҳдан кетгач, Мўғулистонда харбий қароқчилик (қозоқлик) қилиб юришга қарор қилди, бироқ шундай воқеалар юз бердики, Мўғулистонда қолишнинг иложи бўлмай қолди. У воқеалар иккинчи қитоба шарҳланади, бу ерда қискача тўхталамиз. Султон Саидхон ҳам Андижонга кетишга мажбур бўлди. Қандайдир сабабга кўра у ердан ҳам қочиб, Қобулга, Умаршайх мирзонинг ўғли, амакиваччаси Бобур Подшоҳ ёнига кетди. Бобур Подшоҳ унга катта иззат-икром кўрсатди. Султон Саидхон Қобулда уч йил турди. Шох Исмоил Марвда Шохибекхонни ўлдирганида Бобур Подшоҳ Қобулдан Кундузга йўл олди, Султон Саидхон ҳам у билан бирга Кундузга борди. Бу орада Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг ўғли, мазкур «Тарих» муаллифи қаминанинг амакиси Саид Муҳаммад мирзо Андижонга бостириб қириб, Андижондан Жонибек султонни қувиб чиқарди ва Фаргона вилоятини эгаллади. У қилган ишлари ҳақида Бобур Подшоҳга одам юбориб хабар қилди. Бобур Подшоҳ ўз хизматида бўлган мўғул амирлари билан қўшиб

Султон Саидхонни Андижонга юборди. Амаким Саид Мухаммад мирзо уни кутиб олишга шошилди ва ўзи эгаллаган вилоятни унга бутунлай топширди. У кадимги мўгул удумига кўра менинг амакимни рағбатлантирди, яъни ўзига отамерос улусбеги мансабини унга берди.

Ўша кунлари Абобакр мирзо Андижонга юриш килди. Фаргонани эгаллаш иштиёкида у Кошгардаги лашкарини куроллантириб келди. Хон бир ярим минг одами билан Андижондан икки фарсах наридаги Тутлик деган жойда Абобакр мирзони кутиб олди, икки лашкар тўқнашди. Аллох кўмаги билан хон бир ярим минг лашкари билан йигирма минг кишилик лашкар устидан галаба килди.

Каттик жанг бўлиб, кўп кон тўкилди. Шу галабадан сўнг атроф-теваракдаги султонлар Султон Саидхондан кўркиб қолишди. Ўзбек султонлари Фаргона чегарасида, Самарканд ва Тошкандда тўпланишди. Шу воқеадан кейин Бобур Подшоҳ Хисори Шодмонда ўша ўлкаларнинг султонлари билан жанг килди ва галабага эришди. Ўзи етказган мана шу зарба билан у Мовароуннахрдан барча ўзбекларни қувиб чиқарди ва Самарканд тахтига ўтирди. 917 (1511-1512) йилнинг ражаб ойида Султон Саидхон Андижонда қарор топди. Ўша йилнинг эрта баҳорида ўзбеклар иккинчи марта Тошкандга бостириб келишди, Убайдуллоххон Бухорога жўнади. Бобур Подшоҳ Убайдуллоххонга қарши кўтарилди. Бухоро чегарасида жанг бўлиб, Убайдуллоххон зафар қозонди. Бобур Подшоҳ енгилиб, Самаркандга қайтди, оиласи ва керакли юқларини олиб Хисорга қочди. Ўзбеклар тагин галаба килди.

Султон Саидхон Андижонда қолди. Бобур Подшоҳ мадад сўраб Шох Исмоилга мурожаат килди. У Бобурга ёрдам бериш учун амирларидан Мир Нажм Сонийни олти минг кишилик лашкар билан жўнатди. Бобур Подшоҳ уларга қўшилиб Самаркандга йўл олди. Султон Саидхон Андижон тарафдан ўзбекларга қарши қўшин тортиб, Самаркандга йўл олди. Тошканд чегарасида хонга қарши Суюнжикхон турарди. Қолган барча ўзбек хонлари ва султонлари Бобур Подшоҳга қарши бўлиб Самарканд ва Бухорода тўпланишди. Султон Саидхон билан Суюнжикхон ўрталарида Тошканд чегарасида жанг бўлди. Хонда беш минг кишилик, Суюнжикхонда етти минг кишилик лашкар бор эди. Каттик жанг бўлиб, охири Суюнжикхон зафар топди; Султон Саидхон қочиб Андижонга келди. Шундан кейинрок Бобур Подшоҳ ҳам Бухоро яқинидаги Гиждувонда ўзбек султонларидан енгилиб, Хисорга кетди.

Камина қулингиз, мазкур «Тарих»нинг муаллифи, Бобур Подшоҳдан рухсат олиб, у Мир Нажм Сонийга қўшилган пайтда, Андижонга Султон Саидхоннинг хизматида келдим, бу Султон Саидхон Суюнжикхондан енгилган пайт эди. Баҳор келгач, хон Дашти Кипчок ҳокими Қосимхон олдида борди, – ўша пайтда унинг лашкарининг сони уч юз минг киши бўлган. Қосимхон Султон Саидхонга шундай иззат-икромлар кўрсатдики, хон буни кўп йиллар эслаб юрди. Хон у ердан қайтгач, мени ўз тенгларим орасида ҳаммадан ортиқ кўриб, кўрагон – хон қуёви килди. Бунинг тафсилотлари иккинчи китобда батафсил ёритилади.

920 (1514-1515) йилнинг эрта баҳорида барча машҳур ўзбек султонлари тамоми одамлари ҳамда катта лашкарлари билан Андижон сари юзландилар. Хон бу пайтда жанг қилишни маъқул кўрмай, душман лашкари хали Фаргона чегарасига етмай туриб Мўғулистонга кетди. Еттиқандга етганда у машварат уюштирди ва амаким (Абобакр мирзонинг акаси) Саид Мухаммад мирзонинг саъй-ҳаракатлари ҳамда тўғри маслаҳати тўғриси Кошгарга йўл олди. Кошгарда каттик жанг бўлди, Кошгар лашкари мағлубиятга учраб, Кошгар қалъасига бекиниб олди. Султон Саидхон Янги Хисорга юриш килди. Уч

ой Янги Хисорни камал килиб турди, охири Янги Хисор халки амаким билан богланиб, калъани топширишди. Кочоклар Абобакр мирзо ёнига Ёркандга келганларида Мирзо ҳам кочишга қарор қилди ва Хўтанга ўтди. Унинг изидан Султон Саидхон ҳам Ёркандга етиб келди ва Абобакр мирзо ортидан қўшин жўнатди. Қўшин уни Тибат тоғларигача қувиб бориб, бехисоб қийим-кечак, бошка буюмлар, хўкиз ҳамда отлар мўғул лашкари қўлига тушди – бу ҳақда иккинчи китобда ҳам тўхталамиз.

Султон Саидхон Кошгар тахтига 920 йилнинг ражаб ойида (1514 йилнинг май-июни) ўтирди.

Ўша кишнинг охирида Турфондан Султон Саидхоннинг бир ота-онадан бўлган укаси Эмин Хожа султон келди, у ҳақда ёзган эдик. У барча амирларни Мансурхонни йўқ қилишга ундай бошлади, унинг заифлашиб қолганини айтди, уларга Мансурхоннинг илгари Мўғулистонда қилган душманлик хатти-ҳаракатларини бирма-бир санаб берди. Султон Саидхон унга: «У бизнинг энг катта акамиз. Бизнинг вазифамиз унга бўйсуниш ва хизмат қилишдир, ўша пайтда биз қилишимиз керак бўлган ишларни қилмаганмизки, у бизга адаб ўргатган. Ўша даврларда мен унга нисбатан итоатгўйликни жойига қўймаганман, яхши хизмат қилмаганман, шу боисдан у мени жазолаган. Бунинг учун унга кек сакламаслик керак, аксинча, нотўғри ишларимиз учун узр сўрашимиз лозим», дея насиҳат қилди. Ўтган хатоларининг ўрнини тўлдирмок максатида Мансурхонга элчи юбориб узр ва итоатини изхор қилди. Укаси билан ораларида бўлиб ўтган душманликлардан хавфсираб, қўрқиб юрган Мансурхон бу хабарни эшитиб енгил нафас олди, қалби қувончга тўлиб, юрагини ховучлаб учрашувга шошилди. Улар Оксув ва Кусан оралигида учрашдилар. Султон Саидхон унинг номига хутба ўқишни ва танга зарб уришни буюрди ва бу билан Мансурхонга тўлик итоатини изхор қилди. Илгари Мансурхоннинг душманлиги туфайли нима бўлган бўлса, буни ўз олийжаноблиги ва итоатгўйлиги билан ювди. Икки бахтиёр ҳукмдорнинг ана шундай инок-иттифокликлари боис мамлакатда шундай осойишталик ва фаровонлик ҳукм сурдики, одамлар ҳеч бир қўрқув ва ташвишни билмай, йўлдошсиз Хитойнинг Қомул шаҳри ва Фарғона вилояти оралигида, озик-овқатсиз ҳам бемалол юраверишди.

Ана шу қелишув йилининг ифодаси учун олимлар ва уларнинг шогирдлари «Икки хурсанд лашкар» сўзларидан тарих туздиларки, ундаги ҳарфлар йигиндисидан ўша йил, яъни 923 (1517) йил қелиб чиқади.

Қелгуси йили Муҳаммад қирғиз Туркистон ва Сайрамга ҳужумлар уюштириб, мусулмонларни талагани сабабли Султон Саидхон исломга жони ачиганидан унинг бу ҳаракатларини ҳақорат деб билиб, Муҳаммад қирғизга ҳужум қилди ва унинг мусулмонларга қилган ёмонликларини унга ҳамда қирғизларга ортиги билан қайтарди. Хон Муҳаммад қирғизни тутиб қамади ва у ўн беш йил қамоқда ётди.

928 (1521-1522) йилда Султон Саидхон ўғли Рашид Султонни Мўғулистонга жўнатди ва бутун Мўғулистон ҳамда қирғизларни ўз ҳокимиятига бўйсундирди. Охири шундай бўлдики, мангитларнинг ҳужумлари туфайли ўзбек-қозоқларнинг Дашти Қипчоқда қолишлари мумкин бўлмай қолди ва улар Мўғулистонга кетишди. Улар икки юз минг киши эди, уларга бас қелмокнинг иложи бўлмай, Рашид Султон яна Кошгарга қайтди. Султон Саидхон Бадахшонга юриш қилиб, Бадахшоннинг ярмини ўз тасарруфига олдики, у ҳозиргача Кошгар ҳукуматида қарашлидир. Бунинг тафсилоти жуда узун. Бадахшон улуглари ўртасидаги, аввал айтиб ўтилганидек, Шохбегим билан боғлиқ мерос талашишлар туфайли жанжаллар қелиб қикдики, булар «Тарих»нинг иккинчи китобида ёритилади. Хон Бадахшонга икки марта қўшин тортди, бир марта 925 (1519) йилда,

иккинчи марта 936 (1529) йилда. 934 (1527-1528) йилда хон мени Рашид Султон билан бирга Балурга, кофирлар юрти, Бадахшон ва Кашмир ўртасидаги Кофиристонга жўнатди, биз у ерда газавот килиб, галабага эришиб, эсон-омон, сог-саломат кайтиб келдик.

Бундан сўнг бир мунча вақт ўтгач, одамларнинг ичикоралиги, ярамаслиги ва мугомбирлиги оркасида шундай бўлдики, хон мени Рашид султон билан бирга Оксуга жўнатиб, у ердан Эмин Хожа султонни олиб келишни буюрди, юкорида айтиб ўтилганидек, илгари Оксув унга берилган эди. Оксув Абобакр мирзо томонидан 909 (1503-1504) йилда босиб олингандан бошлаб то 923 (1517) йилгача вайрон холида ётган эди, Эмин Хожа султон уни обод килди. Биз Эмин Хожа султонни одамлари билан у ердан Кошгарга кўчирдик. Мен Рашид султонни Оксувда колдириб, унинг харбий ишларини, қўл остидагилар билан муомаласини изга тушириб, хоннинг хизматига кайтиб келдим. Эмин Хожа султонни Хиндистонга юборган эдилар, Хиндистонда ўз ажали билан ўлди.

938 (1531-1532) йилда Султон Саидхон кофирлар юрти Тибатга газавотга жўнади. У мени у ёкка олдинроқ жўнатди, Тибатнинг айрим қалъаларини олдим, хон изимдан етиб келгунига қадар Тибатнинг кўплаб вилоятларини эгаллаган эдим. Иккала лашкар бирлашгач, беш минг киши бўлди. Бутун Тибатда киши ичида беш минг кишини тўйдириш имкони йўқ эди. Шунда хон мени Искандар султонга кўшиб, тўрт минг киши билан Кашмирга жўнатишни маъкул кўрди. Хоннинг ўзи Тибат билан Балур оралигидаги Балти вилоятига йўл олди. Хон кишда Балтида газавот билан машгул бўлиб, кўклам яна Тибатга кайтди.

Ўша кишда мен Кашмирда бўлдим, киши охираганда жанг бўлди, меҳрибон Аллох менга галаба ато килди. Бутун Кашмир лашкари ва Кашмир улуглари йўқ килинди, Кашмирни эгаллаш масаласи ҳал бўлган эди, аммо, одатлари бирор ишни бузишдан иборат бўлган ичикора одамлар туфайли тўлик эгаллаш имкони бўлмади, Кашмир ҳокимияти билан сулҳ тузилди. Кашмир ҳукмдори Мухаммад шонинг кизини Искандар султонга унаштиришди, Султон Саидхоннинг номига хутба ўкилиб, танга зарб килинди. Кашмир молини қанча бўлса йигиб, ўша йили баҳорда Тибатга хоннинг хизматига келдим. Хон менга кўплаб илтифот, шохона иззат-икромлар кўрсатди, мени Хитой ва Тибат оралигидаги Урсанг деган жойга жўнатиб, ўзи Кошгарга йўл олди.

Хон Тибатга келгандан кейин унда бошланган нафас қисиш касали натижасида нимжон бўлиб қолди. Тибатда бўлган даврида тузалмади, аммо нима қилиб бўлса ҳам у бу йўлни ўтиши керак эди. Нафас бўғиладиган жойга етганда ана шу нафас қисиш дарди дастидан руҳи абадиятга парвоз қилди, 939 (июн-июл 1533) йил эди. Бу ҳодиса «Тарих»нинг иккинчи китобида муфассал баён қилинади.

Олтмиш саккизинчи фасл. Султон Саидхоннинг барча фазилату яхши хислатлари баёни.

Султон Саидхон олийжаноб, саодатманд, улуг, хотиржамлик улашувчи, яхши хулқ-атвору хилма-хил фазилатлар ила безанган ҳукмдор эди. У Аллох висолига дохил бўлган пайтда унинг муборак ёши қирк саккиз атрофида эди. Унинг хайрли ишларида қўз илғаши мумкин бўлган камчилик йўқ эди. Гоятда илтифотли, хушсухбат эди, ўзбекча гапирадими,

форсчами, беҳад чиройли сўзларди. Бирор одамга мурожаат килмокчи бўлса, олдин жилмаярди. У хамиша кувнок, меҳрибон, багрикенг эди. Масалан, аллакандай Максуд Али деган одам жанг пайтида уни чап елкасидан ўк отиб ярадор килган, хон икки йил азоб чекиб, халокатга якин колганди. Шунда хон тўшакда ётганида ўша Максуд Алини тутиб, хон ундан ўчини олсин, дея унинг олдида олиб келишади. Хон бўлса уни сийлаб, тўнини унга совга килади, холбуки, ўзининг бундан бошка тўни йўк эди, ўз суҳбатига уни муяссар килади. «Зерикиб ўтирган эдим, келганинг яхши бўлди» дейди хон. У умрининг охиригача унга шундай хушмуомалада бўлди. Шундай ва шунга ўхшаш ишлар унинг ҳаётида кўп бўлган, улар ҳақида иккинчи китобда тўхталамиз.

Унинг сахийлиги таърифга сигмайди. Мен унинг хизматида йигирма тўрт йил бўлдим. Султон Саидхон бор нарсани сахийларча улашганидан омборларда ҳеч нарса колмас, хон ошхонаси бўм-бўш бўларди, ўзи эса ҳарамда овкатланарди. Шундан кўриниб турибдики, ўз тасарруфидаги жойлардан тушган даромад ҳатто совга-саломга етмасди. Баҳодирликда тенги йўк эди. Масалан, бир куни унинг ёнида эдим, унинг ўзи биринчи бўлиб душманга ҳамла килди, бунинг баёни иккинчи китобда келади.

Мерганликда мўгул, ўзбек, чигатойдан олдин ҳам, кейин ҳам унга тенг келадигани йўк эди. Камина неча бор гувоҳ бўлганман, кийик овида ҳам, қуён ёки бошка жонзот овида ҳам етти-саккиз ўкни бирданига беҳато жўнатарди. Мўғулистонда киргизлар ёки бошкалар билан бўлган жангларда отган ўклари ўша кавмлар орасида машҳур эди. Олийжанобликда хонга ўхшаган одамларни мен кам учратганман. Бир куни Андижонга бир нусха хонга суикасд килмок учун келиб, қулай вазият тополмай охири отхонадан хоннинг отини ўгирлаб кетди. Йўлда уни от билан ушлаб олишиб, хон қошига олиб келишади. Унинг ўзи хонга шундай дейди: «Мен бу ерга аник максад билан келган эдим, аммо имкон тополмадим. Шунда мен «кел, хоннинг отхонасидан унинг хос отини олиб кетай, шу билан нимадир килган бўламанку ахир, дедим». Ҳамма уни ўлдириш керак, деган фикрни айтади, бироқ хон каминага деди: «Уни мулозимларингга топшир, улар уни кўриклашсин, нима қарорга келишса, ўшани ижро қилишсин». Одамлар тарқалишгач, хон менга деди: «Раҳмдил Аллох мени шу нусханинг ёмон ниятидан асрагани эвазига шу отни унга бергин-да, мулозимларинг қўлига топшир, улар уни қароргоҳдан олиб чиқиб, узокрокка олиб боришсин-да, озод қилиб юборишсин. Харқалай одамлар, шўрлик ўз максadini амалга оширипти, деб ўйлашади ва у ўз авлодлари олдида уятга қолмайди». Билимдонликда мен унга ўхшаган кишини умримда кўрмаганман, борди-ю унинг қўлига саводсизларча, ажи-бужи қилиб ёзилган хат тушиб қолса ҳам, шеърми ёки насрда ёзилганми, фарқи йўк, тутилмай ўқирди, кишининг назарида ўша хатни у гўё ёддан биларди. Настилик хатида чиройли ёзарди, имлоси форсийда ҳам, туркийда ҳам, арабийда ҳам тўғри ва бекаму қўст эди. У туркийда чиройли қилиб иншо тузишда беназир эди, бунақаси қўплаб билимдонларнинг қўлидан келмасди. Унингдек шеър битиш маҳоратига эга одамларни кам кўрганман. У ўйлаб ўтирмасдан бадиха шеър айтарди, йигинлар ва суҳбатлар пайтида олдидаги қандай девонни очишмасин, ўша шеърларнинг исталган вазни ва қофиясига мослаб, бирданига шеър тўқиб ташларди. Хон айтган шеърини бир-икки марта ўқирди, шу жараёнда ҳар бир одам уни эслаб қоларди ва бировнинг уни ёзиб олишига йўл қўймасди.

Хон йигинлар пайтида тўқиган бадихани мен эслаб қолганман, қуйида улардан айрим байтларни келтираман:

Кайси гулшаннинг юзингдек бир гули раъноси бор,
Кайси гулнинг бир манингдек булбули шайдоси бор.

Хур бирла жаннатул маъвони кўнглум найласун,
Ёрнинг кўйида юз минг жаннат ул маъвоси бор.

Юзи узра кокилу, зулфин паришон кўргали
Эй Саид, ошуфта кўнглумнинг ажаб савдоси бор.

Мана бу хам хон битган байтлар:
Шукрилиллох, холатим зохир бўлубдур ёрга
Эмди ёр оллида ўзни кўрсатай агёрга.
Сайр учун кирса гулистон ичра ул сарви равон
Банда бўлсун сарви озод ул каду рафторга.
Хар сабох кон йигласам айб айламанг ман зорни,
Бас кела олмам нетай бу дийдаи хунборга.

Назм:

Аҳд килдингки вафо килгайсан,
Йўкки, жонимга жафо килгайсан.

Отма сен гамза ўки бирла мени,
Кўркадурманки хато килгайсен.

Манга дерсанки вафо килгумдир
Элга килгонча манго килгайсен.

Тасвир чўзилиб кетмаслиги учун шулар билан чекланамиз.

Бир куни мен хондан форсийда бадиха айтишини илтимос килдим. Каттик
сўрайверганимиздан кейин хон Хожа Хасаннинг шу ерда турган девонини очишни
буюрди. Очган эдим, бир газал чикди, матлаи мана будир:

Эй зи сар то бакадам жони каси.

(Эй сан, бошдин оёк элга жонсан)

Йигинда хозир бўлган одамлар хам бадихагўйлик кила бошлашди. Хон шундай байт
тўкиди:

Чанд гўйики, бигў жони каси?

Рост гўямки, туи хони касе

(Неча дерсен: «Айт, кимнинг жонисан?»

Рост сўзлай: «Ўзинг биров хонисан»).

Тўгриси, хон шу байтдан бошка форсийда ҳеч нарса тўкимаган бўлса керак, мана шу
синов байтидан хам унинг нечоғлик иктидор эгаси бўлганлиги кўриниб турипти. Мусика
асбобларидан уд, хушоҳанг дутор, сетор, чорттор, гижжакни яхши чаларди. Хаммасидан
хам чортторни зўр чаларди. У суяк ўймакорлиги устаси эди, ажойиб ўқлар ясарди.

Чармдан енг ва лочинларнинг бошига калпок тикишни хам койиллатарди, ов кушларини
парвариш килишни, турли овларни ташкил килишни хам яхши тушунарди. У бу ишда беҳад
жонбозлик кўрсатар ва бу соҳадаги билимини ўз фазилатлари ичида энг афзали деб
биларди.

У ҳаётининг дастлабки даврида бегам, кўркмас, ишратпараст, кувнок, майхўр, эхтиросли
киши бўлган, рамазондан ташкари пайтларда бир соат хам майсиз туролмаган; ўша
пайтларда у хушёрлик нималигини билмаган. Унинг муборак ёши ўттиз еттига етганда, бу
928 (1521-1522) йил эди, ўтмишидан тавба килиб, такводорлик йўлини тутди.

Иккинчи китобни ёзаётганимда, хоннинг тавба килгани ва ўша йил хакида гап кетганда
миямга ўша йилни билдирувчи сўзлар келди ва мен уни ёзиб қўйдим. Бул шундан

иборатки, 928 (1521-1522) йилда хон майхўрликни ташлайди-ю, аммо бошка мумкин бўлмаган одатларини ташламайди, шунинг учун унинг тавбаси мукаммал бўлмайди. «Аллох олдида соф кўнгил билан тавба килинг» (16.8) деган Куръон оятидаги сўзлар «тавба» сўзи билан бирга охириги «бо» ва «хо» харфлари олиб ташланса, абжад хисобида 928 йил чиқади.

Хожа Хованд Махмуд номи билан машхур муршидлар пешвоси Хожа Бахоуддин Махмуд Кошгарга келганда хон ўз ихтиёрини унга топширди ва бузрукворнинг мулозамати давлатига ҳамда маслагига кириш шарафига мушарраф бўлди. Илк тавбасидан кейин етти йил ўтгач, номумкин ишлардан тавба килди ва энди унинг тавбаси мукаммал бўлди. Куръоннинг эслатиб ўтилган оятидаги харфлар йигиндиси энди тўлик ўша йилни билдиради.

У Хожагон тасаввуф тарикатининг рухий покланиш йўлига киргач, хамиша адолат ва суннат тарикати йўлидан борди. Унинг гўзал ахлокий сифатлари ва олийжаноб ишлари шу даражада эдики, эҳтимол, унганча ўтган хонларда, Увайсхондан ташкари, ҳеч кимда бундай фазилатлар бўлмагандир (тагин ҳам Аллох билади). Унинг табаррук ҳаётини мукаммал билишни истаган киши иккинчи китобга мурожаат килсин.

Олтмиш тўккизинчи фасл. Султон Саидхон ўгли Абдурашидхон Гозининг баёни.

Хозир, 953 (1546-1547) йилда хонлик тахтида Султон Саидхон хазрати олийларининг вориси, унинг шавкатли ўгли Абдурашидхон ўтирган даврда факир банда Мухаммад Хайдар мазкур «Тарих»ни унга багишлаб, бунинг зарварагини унинг муборак номи билан безадим.

«Тарих»ни мўгул хонларидан биринчи бўлиб исломни қабул қилиш шарафига муяссар бўлган Туглук Темурхон баёнидан бошлаб Юнусхонгача ишончли одамлардан эшитганларимни ёздим, битикларимга ёлгон аралашмаслиги учун шубхали маълумотларни келтирмадим. Олийжаноб инсон Юнусхондан бошлаб Султон Саидхон фаолиятининг якун топишигача бўлган воқеалар иккинчи китобдан ўрин олган. Бу ерда эса, анча-мунча изоҳлар билан нима зикр этилган бўлса, тасвир чўзилиб кетмаслиги учун қисқаликка ҳаракат қилдик, муфассал баён иккинчи китобга ўтказилган. Бирок Абдурашидхон ҳаётининг баёни иккинчи китобда йўқ, шу боисдан у ҳақда бу ерда муфассал тўхталишни маъқул топдик.

Султон Саидхон укаси Султон Халил султон билан Мўғулистонда эканлигида у ерга Мансурхон ҳам келди. Чорун Чолакда жанг бўлиб, унда икки ака-ука енгилди ва қочиб кетишди. Мағлубиятдан кейин уларнинг Мўғулистонда қолишлари мумкин бўлмай қолди ва Андижонга кетишга мажбур бўлишди. У ерда хон камалди, кейин қочиб Қобулга, тоғаваччаси Бобур Подшоҳ ёнига борди, бу ҳақда иккинчи китобда тўлиқ маълумот берилади. Абдурашидхоннинг онаси оддий одамлар авлодидан бўлиб, хоннинг хизматини қилсин деб уни хонга олиб беришади, ўша пайтда у хон ёнида эди. Хонни Андижонда қамаб, ўзбеклар уни хондан ажратишди, ўшанда у мана шу Абдурашидхонга етти ойлик хомиладор эди. Хон Қобулга кетиб, Бобур Подшоҳга қўшилган пайтда, ўша хизматкор аёл ўғил тукканини хабар қилишди. Хон хабарни Подшоҳга билдирди, у «Унга Абдурашид деб исм қўй, чунки бу Султон Саид исми билан оҳангдош» деб маслаҳат берди. Шундай қилиб, шавкатли «Абдурашидхон» исмини Бобур Подшоҳ қўйди, бу ҳақиқатдан ҳам Худо

ярлакаган исм бўлди ва у отасининг вориси бўлди.

Амаким Саид Мухаммад мирзо Фаргона вилоятида ўзбек Жонибек султонга қарши урушиб, вилоятни ўзбеклардан тозалаб, Кундузга, Бобур Подшоҳнинг олдида киши юборди, Подшоҳ Султон Саидхонни жўнатди. Абдурашидхон ўзбеклар қўлида эди, у амакимнинг ўша уруши пайтида озод қилинди ва падари бузрукворига қўшилди. Менинг опам Хабиба Султон Хониш Самарқанддан келгач, хон унга уйланди ва Абдурашидхонни унга топширди. У боланинг тарбиясини ўз қўлига олиб, унга оналик меҳрини берди. Мир Гўри барлосни Абдурашиднинг отабеги қилишди. Ўшанда у уч ёшда эди. Икки йилдан кейин Гўри барлос ўлди ва мўғуллар удумига кўра хон отабегиликни унинг амакиси Али Мирак барлосга топширди. Абдурашид султоннинг отабегилиги мансаби Али Мирак барлосга, унга таълим бериш эса Мавлоно Мухаммад Шерозийга юкланди. Бу ўта фозил, олийҳиммат киши бўлиб, ўзининг бутун онгли ҳаётини мўғул ҳоконлари хизматига бағишлаган эди. Мавлоно Мухаммад Шерозий садр лар бошлиги эди; Султон Саидхон саройида унинг таъсири кучли эди. Аслида Рашид султоннинг отабеги мана шу Мавлоно эди, Али Мирак барлоснинг эса, отабегилик номидан бўлак унга ҳеч бир алоқаси йўқ эди. Рашид султон 915 (1509-1510) йилда тугилган бўлиб, 928 (1521-1522) йилда, ўн уч ёшга тўлганда, хон уни Мўғулистонга жўнатди. Бунинг тарихи мана бундай: Султон Халил султоннинг ўғли Бобо султон, Жонибек султон Аҳсида Султон Халил султонни ўлдирган вақтда, бу ҳақда айтиб ўтган эдик, худди Рашид султон сингари Жонибек султон саройида асирда, хали эмизикли бола эди. Фаргона озод қилинганда у хонга қўшилди. Шу жиянини хон ўз ўғилларидан ҳам яхшироқ кўрар эди ва уни илгари Султон Саидхон жаноби олийларига катта хизматлар қилган Хожа Али баҳодирга топширди ва Хожа Али баҳодурга Бобо султоннинг отабегилиги мансабини берди.

Хожа Али баҳодир мўғул эди. У узок вақт Мўғулистонда яшаган, уни беҳад севар ва ҳамиша Мўғулистонда бўлишни истарди. Шу сабабдан у хондан Бобо султонга Мўғулистонни ва қирғизларни беришни сўрайди, Бобо султонни Мўғулистонга олиб кетиб, қирғизлар ва Мўғулистон ишини бошқараман, дейди. Хон рози бўлиб, бунга рухсат бермокчи бўлди. Лекин амаким, гарчи Бобо султон унга куёв бўлса-да, хушмуомалалик чегарасидан ўтмасдан бу ишга рози бўлмади. У хонга: «Мўғуллар ҳамиша Мўғулистонга интилиб туришади. Агар Бобо султон Мўғулистонда ўрнашиб олса, ҳамма мўғуллар у ёққа кетишни истаб қолишади. Агар буни манъ қилсангиз, Бобо султон ҳафа бўлади, қаршилиқ қилмасангиз, одамларнинг Мўғулистонга кетиши сизга ёкмайди. Бунинг оқибатида ўрталарингда ҳафачилиқ келиб чиқади, натижада, катта қийинчиликлар юз беради. Аксинча, агар сиз Рашид султонни юборсангиз, у сизнинг ўғлингиз, у билан канча одам кетсаям, сизга ёмон бўлмайди. Агар ёмон бўладиган бўлса, кетишларини манъ қилиб қўяверасиз, бундан ўғлингиз ҳафа бўлмайди. Гарчи Рашид султон хали ёш бўлса-да, ишнинг фойдаси учун уни Мўғулистонга юборса бўлаверади» деди. Бошқа бирор киши бу фикрни маъқулламади, айниқса, Мирзо Али Тоғай бутунлай Бобо Султон тарафида бўлди.

Шу орада Хожа Али баҳодир ўз ажали билан вафот этди ва Бобо султоннинг кетиши узил-кесил йўққа чикди. Хон ҳам масалани Рашид султон фойдасига ҳал қилди. Бирок бу ишни қандай ташкил қилиш ҳақида тинмай маслаҳат қилишарди. Амаким Рашид султоннинг ишини илгарига силжитишга уринар, бунга кўп саъй-ҳаракат қиларди. У хонга шундай деди: «Мана бундай қилайлик: анчадан бери қамокда ётган Мухаммад қирғизни озод қилайлик, мўғул улуси ичидан Мўғулистонга кетишни хоҳловчиларни ҳамда кўю-моли кўп бўлганларини ажратиб олайлик-да, ҳурмат-эътиборли амирлар

бошчилигида жўнатайлик». Охири хонга ҳам амакимнинг фикри маъкул бўлиб, худди айтилгандек килди. У Мирзо Али Тогайни бош амир килди, Мухаммад киргизни киргизларга бош килиб кўйди-да, жўнатди.

Ўша кунлари Али Мирак барлос ўлди. Мухаммади ибн Али Мирак барлос меросхўр сифатида Рашид султон хизматида кирди ва бирга Мўғулистонга кетди. Кискаси, амакимнинг саъй-харакатлари билан хон Рашид султонга ўз хонлик мол-мулкининг учдан бирини – одам, аскар, пул, чодирларни бериб, Мўғулистонга жўнатди. Жўнаш пайтида хон барча курол-аслаҳаларни саройга келтиришни буюрди ва менга: «Унинг киличи ва ўқдонини сиз белига боғланг-да, отга ўтказинг; бу унга ок фотиҳа бўлсин ва харбий ишларда у сизнинг шогирдингиз бўлсин» деди. Факир банда бу топширикни бажардим. Хон ўрнидан туриб, фотиҳа ўкиди ва бир неча бор такрорлади: «Эсингда бўлсин, белингга биринчи килични Мирзо Хайдар боғлаганини унутма, сен унинг шогирди бўлдинг. Агар сендан биров, сен харбий ишда кимнинг шогирдидан, деб сўраса, сен нима деб жавоб берасан?». Рашид султон жавоб берди: «Мен фалончининг шогирдиман» дейман. Хон: «У эса менинг шогирдим» деди. Шу сўзлар бир неча бор такрорлангач, хон фотиҳа бериб уни жўнатди. Рашид султон Мўғулистонга келгач, Мухаммад киргиз бутун киргизларни тўплаб, Мўғулистонни ўзига бўйсундирди. Ўша пайтда Мўғулистонда лашкар кўпайди, буни тўлик ёритсак, тасвир чўзилиб кетади. Кискаси, ўзбек-козокларнинг хужумлари ва киргизларнинг душманликлари туфайли Рашид султон бутун мулозимлари билан Кошгарга кайтди.

Айни ўша пайтда Бобо султон ва Шох Мухаммад султон билан боғлиқ воқеалар бўлиб ўтдики, булар иккинчи китобда ёритилади. Бу воқеаларга Мухаммади барлос ҳам алоқадор эди. Шох Мухаммад султоннинг меросхўрлари конга кон билан касос олиш учун уни хондан талаб килишди, бироқ амаким билан мен бунга қаршилик килдик.

Шундай килиб, 934 (1527-1528) йилнинг кишида хон мен факир бандани Рашид султон билан бирга Балурга юборди. Факир банда у билан Балурга бориб, у ердаги лашкарнинг ишларини илгарига силжитдим. Ўшанда Рашид султон ўн саккиз ёшда эди ва унинг ёнида бирорта яхши тарбия кўрган одам йўқ эди, у кандай суҳбатлашиш, одамлар билан кандай муомала килишни билмасди. Аксинча, унинг ёнида Мухаммади бошлик бир тўда одамлар бор эдики, уларнинг сурати одам, сийрати молдан баттар эди. Мана шундай хайвонсифат одамлардан нимани ҳам ўрганиб бўларди? Мен у қадар қобилятли бўлмасам-да, харкалай ўша тўдадаги одамлардан анча қобилятлироқ эдим. Биз Рашид султон билан анча яқин алоқада эдик, мен Шох Мухаммад султон ва Бобо султонларга бўлган меҳр-муҳаббатимни тўлик Рашид султонга кўчирган эдим. Анча муддатдан кейин хон ҳузурига қайтиб келганимизда хон ўглининг тамоман ўзгарганини кўрди. Бир неча марта Рашид султоннинг ҳузурида ҳам, у бўлмаган пайтда ҳам у менга: «Биз сиздан гоётада миннатдормиз, сиз Рашид султонни бизга ўғил килиб етиштирдингиз – бу юришда у кўп галабаларни кўлга киритди. Аллоҳга шукур, у менинг кўнглимдаги даражага етиб қолди».

Бу орада Эмин Хожанинг Оксувдаги душманлик ҳаракатлари ҳақида хабар келиб қолди. Амаким билан мен уларни қанча бартараф қилишга уринмайлик, ҳеч иш чиқмади. Бу воқеалар ҳамда Мирзо Али Тогайнинг хийла-найранглари баёни иккинчи китобда келади. Охири мени Рашид султон билан бирга Оксувга юборишди. Оксувга етганимизда одамлар бизнинг истикболимизга чиқишди, Эмин Хожа султон хон олдига кетди. Мен Оксувда олти ой бўлдим, лашкар ҳамда Оксув халқи ишларини тартибга келтирдим. Бундан илгари хон бир қуни Мўғулистонда бодом еб ўтирган эди, муборак тишларида бир

бодомни чаккан эди, ундан эгиз магиз чикди.

Хон Рашид султонни ва мени чакириб, хар биримизга биттадан магиз бериб айтди: «Муайян одат ва яхши коида борки, агар икки одам дўстлашишни хохлашса, улар битта бодомнинг эгиз магизини биттадан ейишлари керак ва улар бир-бирлари билан дўст бўлишади. Бунинг маъноси шуки, бир пўстлок ичидаги эгиз магизга ўхшаб улар бир-бирларидан ажралишмайди, айрича иш килишмайди. Эгиз эканлиги ташкаридан билинмайди, худди битта нарсасдек қабул килинади. Сизлар ҳам шундай дўст бўлинглар, деган ниятда мен сизларга эгиз магизни ейишни буюрдим». Иккаламиз ҳам одат бўйича тиз чўкиб ерни ўпдик ва бир-биримизга от совга килдик. Бу хикояни айтишдан максад шуки, биз Оксуда бўлганимизда орамиздаги гўзал муносабатлар – дўстлик, хамжихатлик, меҳр-мухаббат, ишонч шу даражага етдики, бундан ортиги тасаввурга сигмасди. Дўстлик тантанали ваъдалар билан мустахкамланган эди. Бу дўстлик ва хамжихатликни тавсиф этсак, бунакасини кўрмаган ўқувчи, ростдан ҳам буни муболагага йўйиши мумкин.

Кискаси, олти ойдан сўнг юз орзу-умидлар билан ажралишдик, мен хон хизматига йўл олдим. Хайрлашув пайтида газал ўқидим – мана унинг тўрт байти:

Зи кўи ту ба дарду гам меравем,

Жудо аз ту ба сад алам меравем.

Ту хамтои Лайли ба хусниву мо

Ба Мажнун кадам бар кадам меравем.

Нагўйки, танхо ту чун мерави?

Гамат хамрахамасту бахам меравем.

Мухити карам шох Абдурашид

Ки з-ў гарки бахри карам меравем.

Таржимаси:

Сенинг даргохингдан дард-гамда кетдим,

Сендан жудоликдан аламда кетдим.

Лайлидай гўзалсан хусн бобида,

Саргардон Мажнундай кадамда кетдим.

Демагил: «Ёп-ёлгиз кандай кетасан?»

Йўлдош: менга меҳринг – шу гамда кетдим.

Мархамат денгизи шох Абдурашид,

Саховатга чўмиб, карамда кетдим.

Мен хон хизматига мушарраф бўлганимдан сўнг, бир йил ўтгач, хон Тибат газотига жўнади, мени у ёкка олдинрок жўнатди. Хон изимдан етиб келганида мен Тибатнинг баъзи вилоятларидаги ишларни тартибга солиб улгурган эдим. Тибатда беш минг лашкар тўпланди. Бу беш минг лашкар Тибатга сигмай, мен хоннинг ўгли, Рашид султоннинг укаси Искандар султон билан Кашмирга кетдик. Ўша кишни Кашмирда ўтказдим, бахорда эса хон хизматига келдим – бу ҳақда тўхталдик, такрорлашга ҳожат йўк.

Хуллас, мен хон билан Тибатда учрашишга муяссар бўлганимда хон Ёркандга йўл олди ва мени Урсангга, мажусийларнинг бутхонасини вайрон килишга юборди. Тўрт ойна йўлда ўтказдим, хон эса қайтишда йўлда оламдан ўтипти. Хон хизматидаги амирлар Рашид султонга чопар юбориб, воқеани хабар килишган. Амакимга ҳам бунинг хабарини юборишган ва у қабр тепасига келиб, мотам расм-русумларини бажарган.

940 йил муҳаррам ойининг 10 кунида (1533 йил 1 август) Рашид султон етиб келган.

Амаким дод солиб, унинг истикболига чиккан, у амакимни шу жойда ўлдирган. Амакимга

кўшиб унинг кўкалдоши Али Саидни ҳам шахид қилган. Уларнинг шахид бўлиши «катала фи-л мухаррам» («мухаррам ойида икки киши катли») сўзларида акс этганки, бундаги харфлар йигиндиси ўша йил ва ойни билдиради.

Хукмдорлар фахрланадиган фазилатлар, яъни мурувват ва футувват ахлида шундай қоида борки, агар бирорта одам уларга қачондир, қандайдир яхшилик қилган бўлса, улар ўша яхшиликка албатта инъом-эхсон билан жавоб қайтарадилар. Амаким – Юнусхоннинг жияни – Увайсхоннинг ўгли, унинг мўгул улуси султонлари саройидаги хизмати ота-боболаридан ўтиб келган, иккинчи китобда улусбеги мансабининг мохияти баён қилинади. Амаким Рашидхоннинг отасининг энг яқин одамларидан эди, унда бўлган ҳуқуқ ҳеч қимда йўқ эди. У Султон Саидхоннинг хизматида юриб, унга кўп яхшиликлар қилган. Биринчиси – Андижоннинг эгалланиши – бу хон ҳокимиятининг асоси бўлган. Иккинчиси – хонни Қошғарга олиб келиши, унинг саъй-ҳаракатисиз хон Қошғар ҳақида ўйламасди ҳам. Шунга ўхшаш кўп ишлар қилган. Хон ундан миннатдор эди, у кўп марта амакимнинг хизматларини санаб ўтар ва шунга яраша эътибор кўрсатарди. Борди-ю, амаким Рашидхонга ҳеч бир яхшилик қилмасдан, аксинча, ёмонлик қилган тақдирда ҳам қуйидаги ҳолат уни кечириб беришга сабаб бўлиши мумкин эди: амакимнинг Андижонга юриш қилиши Рашидхоннинг ўзбеклар қўлидан озод бўлишига сабабчи бўлган эди, Рашидхоннинг Мўғулистонга кетиши ва натижада подшоҳлик мартабасига кўтарилишининг бошланиши ҳам амаким тўғрисида бўлган эди. Агар Мирзо Али Тоғай билан Ҳожа Али баҳодирнинг маслаҳатлари бўйича иш қилинганда эди, Рашид султон ўрнида Бобо султон бўларди. Рашидхон ишларининг равақи учун амаким ҳамиша жонбозлик кўрсатарди. Гарчи Эмин Ҳожа султон унинг қуёви бўлса-да, Эмин Ҳожа султондан бешта набираси бўлса-да, Эмин Ҳожа султон ўрнида Рашид султон бўлишини, Эмин Ҳожа султонни ўз холига ташлаб қўйишни лозим топганларида амаким бунга ҳеч бир қаршилиқ кўрсатмаган, ҳатто бу ишга ўзи бош-қош бўлган. Ҳозир унинг хизматларини санаб ўтириш пайти эмас, албатта. Шуларнинг барчасини унутиб, беғуноҳ одамни ўлдириш – ақлга сиймайди деган иш! Яхшиси шу билан чекланиб қарорларни ёпган маъқул. Ҳақ субҳонаху ва таоло нимани хоҳласа ўша бўлади, ишларни хайрли йўлга буриш ҳам унинг измида. Зеро, Қуръон оятида ҳам: «Албатта биз Аллохнинг бандаларимиз ва албатта биз У зотга қайтгучимиздир» (2.151) дейилган.

Ҳаммадан хайратланарлиси шуки, Рашид султонни алдаган ана ўша иккиюзламачиларнинг мартабаларини оширишди. Қискаси, Мирзо Али Тоғайни амакимнинг ўрнига тайинлаб, Қошғарга юборишди. У Қошғарга бориб, бир зум ҳам кечиктирмай амакимнинг зурриёдларини қилиб ташлашга қилишди. Шайх Саид Қозурунийнинг «Сийар ан-наби» (Пайгамбар ҳаёти) асарида ёзилган, Бадр ёнидаги жангда қурайш қабиласи сардорларидан етмиш киши асирга тушишган. Қурайшлар Маккадан совға-саломлар келтиришиб, шунинг эвазига асирларни озод қилишган. Аби-л-Осс (Аллох ундан рози бўлсин) ҳам совғалар келтирган. Ана шу Аби-л-Оссга пайгамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) ҳали пайгамбар бўлмай туриб кизини беришга ваъда берган экан. Аби-л-Осс бўлса, Муҳаммад Мустафо (с.а.в) пайгамбар бўлганларидан кейин ҳам исломни қабул қилмаган экан. Пайгамбаримиз унга назар ташлаганларида, унинг назари Аби-л-Осснинг қалбини қорғинлиқ зангларида тизилган ва у асирларга қараб: «Қалбимда ислом қарор топди. Мен Маккага бораман, кейин қайтиб келиб исломга иймон келтираман» деди. Асирлар айтишдики: «Исломга ҳозир иймон келтирмоқ керак, чунки бу дунё учун ҳам фойдалидир, сен асирларни сотиб олиш учун олиб келган қатта нарсаларнинг Яратганнинг ва унинг расулининг изни билан қабул

бўлади». Аби-л-Осс: «Харканча кабул бўлганида ҳам ишни хиёнатдан бошлаган мусулмон мусулмон эмас» деб жавоб берди. Аби-л-Осс Маккага бориб, одамларнинг омонатлари бор эди, уларни эгаларига топшириб, кейин, тўпланганларга қараб: «Бирор кишидан менинг қарзим борми?» деди. Хамма бир овоздан: «Барча қарзларингни тўладинг, сенда ҳеч нарсамиз қолмади» деди. Шунда у (Аллоҳ уни ўз раҳматига олсин)ошқора исломга иймон келтирди ва Мадинага, расули Акрам ёнига шошилди. Пайгамбаримиз аввалги аҳдига кўра Зайнабни унинг уйига жўнатди. Қиссадан ҳисса шуки, Рашидхон ҳукмронлигининг аввали ноҳақ қон тўкиш ва бағрикенгликнинг етишмаслиги билан бошланди. Назм:

Қалби қок оқилу одил, донишманд

Одамнинг кўзгудек тасаввурида:

Тўқилган томчи қон эвази бўлмас

Бўлса жаҳон зари тасарруфида.

Содик инсонларни қатл қилгандан сўнг Рашидхон ҳонлик тахтига, ҳоконлик маснадига эга бўлди.

Саидхоннинг ўлими ҳақидаги хабар Мансурхонга етгач, у Оксуга жўнади. Рашидхон улуг амакисига қарши рўпара бўлди. Мансурхон кўзлаган манзилига етмай ортига қайтди. Рашидхон ҳам ўз салтанати қароргоҳига қайтди. Шу аҳвол Мансурхон томонидан тагин такрорланди, Рашидхон ҳам унга иккинчи бор қарши чиқди ва эсон-омон қайтиб келди.

Амаким сабабсиз-несиз ўлдирилгандан кейин одамлар ҳавотир оладиган бўлиб, хон амирлари унга хизмат қилишдан қўриқиб қолишди. Мирзо Али Тоғай Қойир Тегинга қочиб кетди ва шоир айтганидек:

Эрқак атаниб ишинг айёр хотин сингари,

Яхшиларни тугатиб ўрнин олмоқчи бўлдинг.

Сен, эй жирқанч ва ифлос ҳамда аянчали гаддор

Яхшилар кетди, сен ҳам ортидан йўлдош бўлгунг.

Мирзо Али Тоғай ифлос шайтондек қочиб кетгач, хоннинг қолган амирлари ўзаро қелишиб, хоннинг баъзи ўғилларини олиб, Хўтанга қетишди ва хонга муҳолифатни ошқора намойиш қилишди. Рашидхон уларнинг изларидан жўнади. Хўтаннинг оддий одамлари Рашидхоннинг истикболига чиқишди. Бир неча амирлар қалъада қолишди, уларнинг ҳаммасини боғлаб хон олдига келтиришди. Рашидхон уларнинг қонларидан қечди ва ҳаммасини ҳайдаб юборишни буюрди. Бу жинойтчи гуруҳ қатлга муносиб эди, бироқ булар хонга ҳеч бир яхшилик қилишмаган бўлишса-да, у уларни қечирди. Ва аксинча, амаким хонга қариндошлигига, унга қилган сидқидил хизматларига, гуноҳи йўқлигига, ўз садақатини неча бор исбот қилганига қарамай, бутун халқ кўзи олдида ўлдирди. Байт:

Турфа терсдир фалак иши аксари,

Балки шундан бу қозондир тесқари.

Қим вафодор бўлса аҳволи аянч,

Қим мунофиқ бўлса, дунё зўр таянч.

Хулласи қалом, у амирлари билан ишни тугатганидан кейин амаки, уқалари, отасининг хотинларини ҳайдаб юборди, шу жумладан, Султон Саидхоннинг энг суюкли хотини Зайнаб Султон хонимни ҳам. У илғари баён қилинганидек, азалий душман бўлган Шайбон ўзбеклари билан алоқаларни йўлга қўйди ва қадимдан шайбонийлар билан дўст бўлиб қолган ўзбек-қозоқларни қиришга қиришди. Қар иққала тараф ўзбекларига Рашидхон ўз

сингилларини хотинликка берди. Азалий душман ўзбек Шайбон Рашидхоннинг синглисига уйлангани Рашидхон учун иснод бўлди. Кискаси, у Шайбон билан алокани яхшилаб, ўзбек-козокка кирон келтирди. Дархакикат, Рашидхон азалий удумларни писанд килмай ўзбек-козокларга кирон келтириши таажжубланарли хол эди. Юнусхон 877 (1472-1473) йилда Каротўкайда Буруж Ўғлонни тор-мор килганидан то ҳозиргача ўзбеклар ва мўғуллар ўртасида кўп жанглар бўлди, хамиша ўзбеклар галаба килиб келди, мўғулларнинг ҳеч қачон ўзбеклар устидан кўли баланд келмади. Рашидхон ўзбекларни енгди, бу Рашидхоннинг энг улуг ишларидан биридир. Гарчи унинг бобоси Султон Аҳмадхон, зикр этиб ўтилганидек, ўзбеклар устидан зафар қозонган бўлса-да, лекин бу галабани у жанг майдонида эмас, балки боскин пайтида қўлга киритган эди, Рашидхон эса уларни жанг майдонида енгди.

Шу пайтгача мен Рашидхоннинг иши ҳақида Хиндистон ва Кашмирдаги ишончли кишилардан эшитган гапларни ёздим. Ўзбаклар устидан галаба қозонгач, у Андижон ва Турфонга жўнади, бироқ бу воқеаларнинг тафсилотларини ишончли оғизлардан эшитмаганим боис ёлгон маълумотларни ёзишни ўзимга эп кўрмадим ва қаламимни четга сурдим. Одамлар Рашидхонга таъна қиладиган барча нолойик ишларни у Мухаммади барлоснинг қутқуси билан ва уни деб қилган. Унинг хонга бундай таъсирининг сабаби номаълум – унинг хонни бу даражага етказадиган тегишли хизматлари ҳам йўқ, уни бошқалардан афзал кўришга сабаб бўладиган на бирор хислати, на баҳодирлиги, на айтарли бирор фазилати бор. Рашидхон унинг учун шундай ишлар қилдики, агар буларни баён қилсак, ўша ишларни ўз кўзлари билан кўрмаган ўқувчилар бу ёзувларни муболага деб ўйлашлари аниқ... У Рашидхоннинг амакиларини, отасининг хотинларини, амирларни қириш ва сургун қилиш ишига шунчалик ҳаракат қилдики, Рашидхонни хон ҳарамидagi аёлларга уйланишига шунчалик кўп қутқу бердики, буларнинг барчаси кишига муболага бўлиб туюлиши мумкин, шу боисдан бунинг баёнидан воз кечсак, яхши бўлади.

Шу кунларда Ҳак субхонаху ва таоло Рашидхонни бахтсизликдан ҳалос қилди – у анави эшак (Мухаммади барлос)ни ажалнинг эшак ҳайдовчиси қанғалига топширди. Ишониш мумкинки, у бундан буён улугворлик жиловини ақл кўлида тутди ва ҳавф-хатарга элтувчи қадамлардан тийилишни маъқул деб билади ҳамда ўз муборак ақлини табаррук ота-боболари тутган йўлга буради, ҳар қандай эшак учун одамларни қирмайди, ҳар бир ишчан, имон-эътиқодли одамни гуноҳ отига ўтказишни ўзига раво кўрмайди.

Ҳак субхонаху ва таоло ўз адолати йўлида уни узок йиллар хонлик тахтида ва ҳоконлик маснадида тутсин, Аллоҳга ва унинг расулига тўғри келмайдиган ишлардан уни ҳамиша асрасин, йўқотганларини топиб, етказиб олишига кўмак берсин, омин бироббилламин. Гарчи Абдурашидхон одамларни яхши-ёмонга унча ажрата олмаса-да, у ўз табиатида кўра – жисмоний қучи, саломатлиги ва ҳушхушбатлиги билан тенги йўқ эди. Мерганликда отасидан сўнг унга ўхшагани кам. Матонатда йўлбарсга ташланаётган шердек, жасорат денгизида аждаҳони ютаётган наҳангдек эди.

У ширин қалом ва ҳушмуомалаликда нафакат денгиздаги дурри ягона, малохат дарёсидаги гавҳари фарзона эди. У мусика асбобларини шундай қалар эдики, Зухра қангининг овози унинг олдида паст, қуйлар гулшанидаги булбул хониши ўз оҳангдорлигидан маҳрум бўлади. Ундаги табиат ато этган маҳорат насрни ҳушоханг шеърга айлантирарди. Ундаги истеъдод нафосат булогидан сув ичган эди.

Ҳудо берган истеъдоди туфайли у барча санъат ва ҳунарлар соҳасида ажойиботлар яратарди. Қайсидир ҳукмдор учун у мулозамат юзасидан бир қанча совға-саломлар юборди, шунингдек, қозғондан шундай дарахт қесди ва унинг танаси, шохлари ва

барглари худди хакикий дарахтнинг танаси, шохлари ва баргларидек килинган ҳамда бўялган эдики, бундаги нафислик ва табиийликни кўриб, хатто шу соҳанинг усталари ҳам койил қолишган эди.

Биз Абдурашидхон билан узок вақт бирга бўлмаганимиз боис бу ерда у менинг ёнимда эгаллаган, менинг алокам бўлган хунарлари ва фазилатлари хусусида тўхталдим, холос – соз чалиши бундан мустасно, менинг бунга алокам йўк. Эҳтимол, у биз ажралишганимиздан кейин ҳам у-бу нарсаларни ўргангандир, чунки у табиатан қобилиятли одам эди, ҳамма нарсага уқуви етарди. Шу билан бирга, ҳаққоният ва адолатга даъвогар мусулмон эди. Аммо, айтишади-ку, Мусога вазирликка Хомон эмас, балки Хорун кўпроқ тўғри келади. Агар Фиръавннинг вазири Хорун бўлганида эди, Аллох инояти билан ҳидоят динини тарғиб қилувчи фиръавн бўлар, бунчалик такаббур бўлмас эди.

Назм:

Сухбатдошинг сендан бўлсин барқамол,

Токи ақлу дининг тополсин қамол.

Эшак ишқибози – ёнингда муқим,

Ҳаёлингда доим айилу тўқим.

Сомону арпа ҳам қирар тушинга,

Бошқа ҳеч бир нарса қелмас ҳушинга.

Бундай қабоҳатлар қўпайиб бешак

Бора-бора ўзинг бўласан эшак.

Қиссадан ҳисса шуки, Абдурашидхон ўз табиатига қўра адолат ва ҳақиқатга интилди, аммо у Муҳаммади барлос қўрсатмаларига ошқора риоя қилди, барча ишларда у ўшанинг йўлидан юрди, шу сабабдан энг ифлос ишларга йўл очиб берди. Энди Муҳаммади барлос ўлган, умид қиламизки, адолат изга тушади, тинчлик ва бахт-саодат қарор топади, иншооллох.

Етмишинчи фасл. «Тарихи Рашидий» биринчи қитобининг ниҳояси баёни.

Мендай уқувсиз, қучсиз фақирда бундай «Тарих» ёзиладиган дафтарда қобилиятсизларча қалам тебратишга уриниш учун қаёқдан ҳам журъат бўлсин! Бирок мен ишончли ровийлардан аҳли ислом бўлган мўғул ҳоконлари ҳақида қўплаб маълумотлар эшитганим ҳамда улардан баъзиларининг ҳаётларини ўз қўлим билан қузатганим сабабли, ўзимга ва ўзимга ўхшаганларга қараб туриб бу маълумотларни ва ўша ҳоконлар ҳаётини биладиган бирор қимсани тополмаганим сабабли шундай фикрга қелдимки, агар мен ўзимда шундай журъат топмасам, мўғуллар ва мўғул хонлари ўз насл-насаб тарихларидан беҳабар қолишарди, ўз аждодлари ҳаёти ҳақида-ку гапирмаса ҳам бўлади. Агар мен бу ишни улуг олимларга тақлиф қилсам, улар қийинчиликларга дуч қелишарди, негаки уларда хонлар ҳаёти ҳақида етарлича маълумот йўк.

Менинг бу сўзларимдан мўғул ва мўғул ҳоконларидан ўзга ҳеч қим манфаатдор эмас, чунки ҳозир мўғуллар қўли остида фақат энг узок ва қам сонли қавмлар қолган, холос. Ваҳоланки, қачонлардир дунё мамлакатларининг тўртдан бири Чингизхон насли, авлодлари ва издошлари қўли остида бўлган.

Чингизхоннинг тўрт ўғли бўлган, у подшоҳликни шу тўрт ўғлига бўлиб берган.

Ўгилларидан хар бирининг улусига подшоҳликнинг тўртдан бир кисми тегишли бўлган. Тарихий манбаларда ҳамма жойда улуси арбаа, яъни тўрт улус деб битилган, демак, бунда биз айтиб ўтган тўрт кавм кўзда тутилади. Олим Мирзо Улугбек ўзи ёзган «Тарих»ни ҳам «Улуси арбаа» («Тўрт улус тарихи») деб атаган.

Тўрт улусдан бири мўгулдир. Мўгуллар икки кисмга бўлинишган: бири – мўгуллар, иккинчиси – чигатойлар. Аммо бу икки гуруҳ ўзаро душманлик сабабли, бир-бирларининг обрўларини оёкости килиш максасида бири иккинчисига лакаб кўйиб олган: масалан, Чигатойлар мўгулларни «жета» деб атаса, мўгуллар чигатойларни «кароунас» деб атаган. Хозирги пайтда чигатой (темурий)лардан Бобур Подшоҳнинг ўгилларидан иборат хукмдорлардан бошқа ҳеч ким колмаган, чигатой (темурий)ларнинг ўрнида уларнинг азалий ерларини бошқа хар хил одамлар эгаллаб олишган.

Мўгуллар эса ўттиз минг киши атрофида Турфонда ва Кошгарда қолишган, Мўғулистонни эса ўзбеклар ва киргизлар босиб олишган. Гарчи киргизлар ҳам мўгул кавмидан бўлишса-да, хоконлар билан бўлган карама-каршиликлар туфайли улар мўгуллардан ажраб кетишган. Мўгуллар ёппасига исломни қабул қилиб, мусулмонларга қўшилиб кетишган, киргизлар эса кофирликларича қолишган ва шу боис мўгуллардан ажралиб кетишган. Бу узун изоҳдан максас шуки, хозир мўгуллар жуда кам қолишган ва чекка жойларда яшашади. Уларнинг ишлари хақидаги бу ёзувлардан мўгулларнинг ўзларидан бошқа ҳеч кимга фойда йўқ, шунинг учун мен мазкур «Тарих»ни битишни ҳурматли, улуг олимларга таклиф қилмадим, уларни қийин ахволга солиб қўймай, дедим. Кобилятимнинг етишмаслиги ва имкониятимнинг йўқлиги буни ёзишимга монё бўлолмади ва мен кучсиз каламим билан укувсизлик саҳифаларига имкони борича бўлиб ўтган воқеаларни зикр қилдим.

Муаллифлик одобига кўра одатда ўқувчилардан узр сўрашади, борди-ю улар баёнда хато ва камчиликларни пайкашса, уларни кечиришларини ва хатоларни тузатиб, муаллифни кораламасликларини илтимос қилишади. Аммо бу фақир банда узр сўрашга ҳам журъат қилмайди. Одатда муаллифлар: «агар хато ва камчиликлар бўлса» дейишади, мен эса аниқ биламанки, менинг асарим хато ва камчиликларга тўла, ўқувчилар қандай эътироз билдиришмасин, ҳаммаси ўринли.

Менинг максасим — ўз билимдонлигимни намойиш қилиш эмас, балки мўгул хоконларининг номлари замон саҳифаларидан батамом ўчиб кетмаслиги учун улар хақидаги хотираларни қозғашга туширишдир. Агар мўгул хоконларига ўз насл-насаблари ва ота-боболарининг ишлари хақида қилиш керак бўлиб қолса, буни улар шу қитобдан топишади. Бу ерда ислом динининг тарқалишига қадар ўтган мўгул хоконлари хақида «Тарих»да уларнинг номларидан бўлак ҳеч нарсаси баён қилинмаган, негаки кофирлар хаттоки Жамшид ёки Заххок қудратига эга бўлишса ҳам эслашга лойиқ эмас. Булар Аллоҳ таолонинг қаҳрига муносиб одамлардир.

Назм:

Истамасмиз номларини тилга олишни.

«Тарихи Рашидий» 952 (3 март 1546) йил зулҳижжа ойининг сўнгги қунида гўзал Қашмирда (Аллоҳ уни бахтсизлик ва емирилишлардан асрасин) поёнига етди, бу пайтда Хусайн кўрагон ўғли Муҳаммад Хайдар, дўстлар орасида Мирзо Хайдар кўрагон номи билан машҳур фақир банданинг тахтга ўтирганимга беш йил бўлган эди.

давоми бор...